

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ
ТА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КАФЕДРА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на тему

**«ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ»**

Студента 2 курсу магістратури заочної форми
навчання спеціальності 281 «Публічне
управління та адміністрування» освітньо-
професійної програми «Публічне управління
та адміністрування»

Соловйова Артема Олеговича

Науковий керівник

канд. політичних наук, доц. Ткаченко

Ігор Валентинович

Засвідчую, що в цій кваліфікаційній роботі
немає запозичень із праць інших авторів без
відповідних посилань

Студент _____

(підпис)

Робота допущена до захисту в екзаменаційній комісії рішенням кафедри
Державного управління від «__» _____ 2023 р., протокол №__.

Завідувач кафедри, кандидат технічних наук

Рубан Юрій Григорович _____

(підпис)

Київ – 2023

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ	
1.1. Поняття, ознаки та види електронного голосування.....	9
1.2. Перспективи запровадження електронного голосування в Україні: аналіз проблеми.....	17
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ	
2.1. Правові засади системи електронного голосування.....	27
2.2. Організаційні засади системи електронного голосування.....	41
РОЗДІЛ 3. ІНТЕРНЕТ-ГОЛОСУВАННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ	
3.1. Інтернет-голосування: зарубіжний досвід та потенційні проблеми (на прикладі Естонії).....	49
3.2. Запровадження Інтернет-голосування в Україні: пропозиції та перспективи.....	60
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72

АНОТАЦІЯ

Соловійов А. О. Організаційно-правові засади електронного голосування: перспективи для України. – Кваліфікаційна магістерська робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна магістерська робота на здобуття ступеня вищої освіти другого (магістерського) рівня галузі знань 28 «Публічне управління та адміністрування», спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування». – Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

Дослідження присвячено аналізу поняття, особливостей та видів системи електронного голосування. Проаналізовано зарубіжний досвід та міжнародні стандарти використання технологій електронного голосування у виборчому процесі. Окрема увага звертається на вивчення досвіду застосування Інтернет-голосування в Естонії. Запропоновано механізм розробки та впровадження Інтернет-голосування у виборчий процес України.

Ключові слова: електронне голосування, Інтернет-голосування, електронна демократія, вибори, виборчий процес, виборче законодавство.

ANNOTATION

Soloviov A. O. Organizational and legal principles of electronic voting: prospects for Ukraine. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Qualifying scientific work for obtaining an educational degree at the second level of higher education (Master's degree), field of study: 28 «Public Management and Administration», specialty: 281 «Public Management and Administration». – Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, 2023.

The study is devoted to the analysis of the concept, features and types of the electronic voting system. The foreign experience and international standards of using electronic voting technologies in the election process were analyzed. Particular attention is paid to the study of the experience of using Internet voting in Estonia. A mechanism for the development and implementation of Internet voting in the electoral process of Ukraine is proposed.

Keywords: electronic voting, Internet voting, electronic democracy, elections, election process, election legislation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ

Соловйов А.О. Електронне урядування та протидія корупції у виборчому процесі України. Scientific review of the actual events, achievements and problems: The I International Scientific and Theoretical Conference, December 1, 2023. Berlin, Federal Republic of Germany. С. 57- 59.

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах повномасштабної війни та постійної загрози Українській державності значення демократії, прав людини, людської гідності та свободи важко перебільшити. Незважаючи на російське вторгнення, Україна продовжує європейський вектор розвитку, зближення з світовим співтовариством, утвердження та удосконалення взаємодії між інститутами громадянського суспільства. Найближчим часом буде вирішено питання про офіційний початок перемовин щодо вступу України до Європейського Союзу.

Безперечно, усе вищенаведене вимагає посилення демократичних інституцій та тенденцій. Значення інституту виборів та референдуму для реалізації принципу народного суверенітету важко перебільшити. Саме за допомогою чесних, відкритих та своєчасно проведених виборів можна гарантувати легітимність органів публічної влади, стабільний діалог між державою та суспільством, підвищення довіри громадян до інститутів влади.

У той же час на сьогодні відкритим є питання, яким саме має бути формат проведення голосування задля мінімізації стороннього протиправного впливу на результати волевиявлення громадян, підвищення рівня довіри виборців до інституту виборів та результатів голосування та залучення якомога більшої кількості громадян до процесу управління державними справами шляхом здійснення волевиявлення під час виборів та референдумів. Аналіз зарубіжного досвіду дозволяє стверджувати, що у деяких країнах світу активно використовуються технології електронного голосування з метою досягнення усіх вищеперерахованих завдань. Слід звернути увагу, що електронне голосування є родовим поняттям, яке об'єднує у собі велику кількість видів, що можуть застосовуватися у виборчому процесі з метою організації, проведення голосування та підрахунку голосів. Однією з найбільш актуальних технологій, на нашу думку, є Інтернет-голосування, яке буде проаналізовано детальніше.

В умовах повномасштабної війни з росією забезпечення безпеки виборців та гарантування можливості реалізувати свої виборчі права є надзвичайно

складним процесом. Саме тому запровадження Інтернет-голосування в Україні може розглядатися як спосіб забезпечення безпеки виборців та створення додаткової можливості для того, щоб взяти участь у голосуванні. Одним з найважливіших проблем, які могли б бути вирішені на сьогодні завдяки запровадженню Інтернет-голосування в Україні, є забезпечення права брати участь у голосуванні громадян України, які проживають або тимчасово перебувають за кордоном через збройну агресію росії.

Слід звернути увагу, що електронне голосування, у тому числі й Інтернет-голосування, було предметом досліджень великої кількості як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, серед яких такі: М. Мельник, Г. Шелудько, В. Овчинников, Я. Антонов, Н. Чимаров, А. Барікова, Н. Линник, В. Мусіяка, М. Аппелгейт, Т. Чануссот. Однак, варто зауважити, що незважаючи на детальний аналіз зарубіжного досвіду, на сьогодні не було запропоновано комплексного механізму, який забезпечив би проведення Інтернет-голосування в Україні з дотриманням усіх міжнародних стандартів, особливо з урахуванням особливостей воєнного стану.

Мета і завдання кваліфікаційної магістерської роботи. Метою роботи є здійснення комплексного теоретико-практичного аналізу Інтернет-голосування як різновиду електронного голосування у виборчому процесі, формулювання обґрунтованих теоретичних висновків та науково-практичних рекомендацій щодо розробки та впровадження Інтернет-голосування в Україні.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі завдання дослідження:

1. проаналізувати поняття, ознаки та види електронного голосування;
2. визначити переваги запровадження електронного голосування в Україні;
3. проаналізувати організаційно-правові засади системи електронного голосування з урахування міжнародного досвіду;
4. дослідити потенційні переваги та проблеми використання Інтернет-голосування на прикладі Естонії;
5. запропонувати проект механізму для запровадження Інтернет-голосування в Україні.

Об'єкт і предмет кваліфікаційної магістерської роботи.

Об'єктом роботи є поняття, ознаки та види системи електронного голосування.

Предметом роботи є організаційно-правові засади Інтернет-голосування, теоретичні та практичні аспекти запровадження та використання цього механізму з урахуванням рекомендацій міжнародних організацій та досвіду зарубіжних країн.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є комплекс як загальнонаукових, так і спеціальних методів наукового пізнання. Для досягнення мети магістерської роботи використовувалися такі загальнонаукові методи, як метод аналізу і синтезу, структурно-функціональний, системний, історичний, порівняльний тощо. Для аналізу поняття та особливостей електронного голосування був застосований аналітико-синтетичний та системний методи. При дослідженні та розробці пропозицій щодо механізму Інтернет-голосування мало місце застосування формально-логічного методу. Застосування порівняльного методу було необхідним при аналізі зарубіжного досвіду регулювання системи електронного голосування та стандартів, що пред'являються до неї.

Наукова новизна одержаних результатів. В результаті проведеного дослідження вперше було запропоновано актуальний механізм Інтернет-голосування, що може бути використаний в Україні в умовах воєнного стану з метою забезпечення фізичної безпеки виборців під час проведення голосування та гарантування можливості усім виборцям, які знаходяться за межами території України здійснити волевиявлення.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що результати дослідження спрямовані на розробку та впровадження механізму Інтернет-голосування у виборчій процес України.

Результати дослідження можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – матеріали дослідження можуть бути використані при подальшому проведенні загальнотеоретичних досліджень у сфері окремих аспектів розробки та запровадження Інтернет-голосування, у сфері правового регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку із застосуванням Інтернет-голосування, при визначенні основних напрямів науково-практичних досліджень проблем електронного голосування ;
- у практичній діяльності – сформульовані висновки щодо запропонованого механізму Інтернет-голосування в Україні та його організаційно-правових засад можуть бути базисом для розробки та впровадження спеціального національного законодавства, присвяченого Інтернет-голосуванню, та подальшої імплементації Інтернет-голосування у виборчий процес з метою підвищення рівня демократії та залучення більшої кількості громадян до участі у виборах;
- у навчальному процесі – результати проведеного дослідження можуть бути використані при підготовці навчальної та методичної літератури з виборчого права, політології, публічного управління тощо. Результати дослідження можуть також бути використані при викладанні відповідних навчальних дисциплін.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були успішно апробовані під час проведення Міжнародної науково-теоретичної конференції «Науковий огляд актуальних подій, досягнень і проблем», що відбулася 1 грудня 2023 року у Берліні, Німеччина.

Структура та обсяг кваліфікаційної магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів та списку використаних джерел (51 найменувань). Загальний обсяг роботи – 76 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

1.1. Поняття, ознаки та види електронного голосування

На сучасному етапі розвитку суспільства усе більшого значення набуває демократія, вільне волевиявлення громадян та їх безпосередньо участь у формуванні та реалізації державної та регіональної політики. Значення демократії, прав людини та основоположних свобод на сьогодні важко перебільшити з огляду на швидко зростаючу кількість збройних конфліктів по всьому світу. На жаль, повномасштабне російське вторгнення в Україну у лютому 2022 року лише підтвердило пріоритетність та важливість зміцнення демократичних інституцій на шляху до Європейського майбутнього нашої держави.

Звичайно, демократія як різновид політичного режиму заснований на волевиявленні та можливості впливати на визначення політики держави. З юридичної точки зору демократія визначається як політичний режим та водночас форма держави, які характеризуються такими ознаками:

- основні органи державної влади є виборними;
- пріоритетом державної політики є забезпечення та захист прав, свобод та основоположних інтересів людини і громадянина;
- джерелом влади визнається народ;
- забезпечення прав та інтересів національних меншин;
- поділ влади та верховенство права¹.

Так, відповідно до ст. 1 Конституції України Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати

¹ Скаун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта, 2010. С. 115.

конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу (ст. 5 Конституції України)².

Як бачимо, поняття демократії безпосередньо пов'язано виборністю більшості органів державної влади та народним волевиявленням³. У той же час на сьогодні виникає велика кількість проблемних питань, пов'язаних із необхідністю забезпечення вільного волевиявлення при проведенні будь-яких видів голосування. Окрім цього, серйозною проблемою для інституту виборів є політична корупція, яка нівелює усі цінності демократичного суспільства. Саме тому одним з можливих способів мінімізації незаконного та аморального впливу на виборчий процес та процедуру голосування є електронне голосування⁴.

Слід звернути увагу, що електронне голосування є лише одним з прикладів запровадження сучасних інформаційних технологій під час виборів. Так, загалом впровадження інформаційних технологій у процес організації та здійснення волевиявлення під час виборів викликає вагомий інтерес серед виборців та представників різноманітних інституцій, пов'язаних з виборами, по всьому світі. Сьогодні більшість органів, які здійснюють адміністрування та управління виборчим процесом, використовують сучасні технології з метою оптимізації виборчого процесу та його автоматизації. У той же час такі технології є надзвичайно різноманітними: електронна автоматизована обробка текстів і електронних таблиць та більш складні засоби роботи з даними, такі як системи керування базами даних, оптичне сканування та географічні інформаційні системи.

Слід вказати, що одним із особливо важливих застосувань сучасних інформаційних технологій на виборах є електронне голосування, що визначається як використання електронних технологій під час голосування з

² Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

³ Рабінович П. М. *Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник*. Львів: Край. 2007. С. 35-36.

⁴ Пасічник В. *Демократизація державного управління у контексті забезпечення національної безпеки та боротьби з корупцією. Демократичне врядування*. 2014. № 13. С. 55–56.

метою його організації та здійснення підрахунку голосів. Електронне голосування має багато переваг, зокрема збільшення участі виборців за кордоном і підвищення інклюзивності виборів для осіб з обмеженими можливостями. Деякі країни, особливо в Європі, почали запроваджувати електронне голосування в тій чи іншій формі понад десять років тому.

Так, Міжнародний інститут демократії та допомоги виборам, що є міжнародною міжурядовою організацією, яка здійснює підтримку та зміцнення демократичних інститутів і процесів у всьому світі, з метою утвердження стійких, ефективних і легітимних демократій, зазначає, що власне поняття електронного голосування є дуже широким, що обумовлює певні методологічні складнощі з його визначенням. У той же час електронне голосування може бути визначене як система, у якій здійснюється запис, подача чи підрахунок голосів на виборах і референдумах із залученням інформаційно-комунікаційні технології⁵.

Варто зазначити, що у Рекомендації CM/Rec (2017)5[1] Комітету міністрів Ради Європи про стандарти електронного голосування електронне голосування визначається як використання електронних засобів для подачі та/або підрахунку голосів, у той час як системою електронного голосування є апаратне забезпечення, програмне забезпечення та процеси, які дозволяють виборцям голосувати електронними засобами на виборах чи референдумі⁶.

Також електронне голосування може бути визначено як спосіб, за допомогою якого при здійсненні волевиявленні можна отримати голос виборця в електронний (інформаційно-обчислювальний) спосіб.

Щодо особливостей системи електронного голосування, то вона характеризується такими ознаками:

⁵ Introducing Electronic Voting: Essential Considerations. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. 2011. URL: <https://www.eods.eu/library/IDEA.Introducing-Electronic-Voting-Essential-Considerations.pdf> (дата звернення: 03.12.2023).

⁶ Recommendation CM/Rec(2017)5[1] of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680726f6f#_ftn1 (дата звернення: 03.12.2023).

- законність – вимоги та конкретний вид системи електронного голосування повинні бути закріплені в законі;
- доступність – система повинна бути до суною для використання особами з особливими потребами та малоосвічених громадян;
- захищеність – технічні характеристики системи повинні унеможливлувати зовнішнє втручання у процес здійснення волевиявлення та опрацювання його результатів;
- автономність – система електронного голосування може існувати незалежно від системи паперового голосування та не обов'язково повністю замінює останню.

Вважаємо за необхідне проаналізувати функції електронного голосування як системи.

Так, система електронного голосування виконує велику кількість суто технічних функцій, включаючи шифрування, системи рандомізації, зв'язку та безпеки. Однак, для базового розуміння корисно розглянути наступний перелік функцій, які система електронного голосування може надати як виборцям, так і представникам виборчих комісій (іншим уповноваженим особам).

Першою та найголовнішою функцією є забезпечення ведення електронних списків виборців та здійснення ідентифікації виборців. Частина системи електронного голосування містить електронний список виборців, який охоплює одну виборчу дільницю або всю країну. Цей список можна використовувати для ідентифікації виборців, які мають активне виборче право, і для запису факту того, що вони віддали свій голос.

Другою функцією слід вважати існування інтерфейсів для робочих коментарів. Такі коментарі містять спеціальні функції, доступні лише для працівників, наприклад, реалізацію підрахунку голосів, відкриття виборчої дільниці, закриття виборчої дільниці, друк і передача результатів тощо.

Третя функцію уособлює запровадження інтерфейсу для голосування. Зазначимо, що цей інтерфейс може бути абсолютно різноманітним. До його видів відносяться сенсорні екрани, оптичне розпізнавання позначок на

бюлетені, що подаються в сканер, сенсорні планшети, push-кнопки, веб-сторінки або спеціальне програмне забезпечення для Інтернет-голосування.

Четверта функція стосується інклюзивності: система електронного голосування передбачає спеціальні інтерфейси для виборців з обмеженими можливостями. До них відносяться шрифт Брайля або аудіоадаптація для незрячих, полегшений доступ для виборців з особливими потребами та простіший інтерфейс для неписьменних виборців⁷.

Варто вказати, що застосування інформаційних технологій у виборчому процесі істотно відрізняється від інших сфер. Так, практично кожна програма інформаційно-комунікаційних технологій (будь-який додаток, наприклад) створена у спосіб, який дозволяє перевірити її належне функціонування шляхом спостереження за діями користувача у програмі з метою забезпечення коректності функціонування системи. Це стосується сфери електронної комерції, банкінгу тощо.

Системи електронного голосування є принципово відмінною. На виконання вимоги захисту таємниці голосування адміністратори системи електронного голосування повинні уникати будь-якого зв'язку між особою виборця та результатом його волевиявлення. Це саме по собі є проблемою, яка не дозволяє відстежити, чи система електронного голосування працює коректно, чи ні. Та сама проблема стосується і процедури підрахунку голосів, якість якої може викликати істотні сумніви. Саме тому збереження інформації про будь-яку стадію виборчого процесу на паперових носіях видається у певних випадках безпечнішим.

Електронне голосування характеризується значною кількістю переваг, завдяки яким електронне врядування стає реальністю, а виборчий процес стає більш наближеним до потреб сьогодення. У той же час, як і будь-яка система,

⁷ Introducing Electronic Voting: Essential Considerations. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. 2011. URL: <https://www.eods.eu/library/IDEA.Introducing-Electronic-Voting-Essential-Considerations.pdf> (дата звернення: 03.12.2023).

електронне голосування не позбавлене певних недоліків. Вважаємо за необхідне проаналізувати як позитивні, так і негативні ознаки цього явища.

Так, до переваг електронного голосування можна віднести такі:

- швидший підрахунок голосів і зведення результатів;
- більш точні результати та дані, адже людська помилка як фактор виключається;
- ефективне поводження зі складним формулами підрахунку голосів, що існують у різних виборчих систем та які вимагають велику кількість часу та ресурсу для виконання власноруч;
- спрощена та візуально прийнятніше форма виборчого бюлетеня;
- підвищена зручність для виборців;
- потенційна можливість для збільшення явки виборців під час голосування, зокрема завдяки використанню Інтернет-голосування;
- система враховує потреби та звички членів сучасного суспільства, для якого технології є невід’ємним атрибутом;
- електронне голосування сприяє запобіганню фальсифікаціям під час голосування під час як безпосереднього голосування, так і підрахунку голосів шляхом відсторонення людського ресурсу від участі у відповідних процедурах;
- підвищення доступності виборів для виборців з особливими потребами, наприклад, аудіобюлетені для незрячих виборців, а також Інтернет-голосування для мало мобільних категорій виборців;
- можливість брати участь у голосуванні, коли виборець фізично знаходиться за кордоном, при цьому не маючи підстав для зміни виборчої адреси та будучи позбавленим можливості фізично відвідати посольства або консульські установи України за кордоном;
- можливість використовувати багатомовний інтерфейс бюлетеня, що є доволі складним за умови використання паперового бюлетеня;

- зменшення кількості зіпсованих бюлетенів, оскільки система електронного голосування може попередити виборця про будь-які випадки недійсності волевиявлення, а також надати можливість змінити вибір;
- потенційна довгострокова економія коштів Державного та місцевих бюджетів за рахунок заощаджень на залученні персоналу при створенні дільничних та окружних виборчих комісій, скороченні витрат на виготовлення паперових бюлетенів;
- значна економія коштів у випадку застосування Інтернет-голосування: глобальне охоплення мережі дозволить звести витрати на проведенні виборів до мінімуму;
- зменшення можливості маніпулювання голосами шляхом, наприклад, видування бюлетенів на виборчих дільницях⁸.

Як бачимо, запровадження системи електронного голосування може підвищити рівень залученості громадян до проведення виборів та участі у політичному житті суспільства та неабияк зекономити державні кошти шляхом оптимізації витрат на організацію та проведення виборів. Однак, система електронного голосування не позбавлена недоліків. Саме через це на сьогодні у світі є лише 16 країн, у яких застосовується та чи інша форма електронного голосування. Проаналізуємо ці недоліки детальніше.

Так, до недоліків електронного голосування слід віднести:

- нижчий рівень прозорості (специфіка технічної можливості здійснення контролю за коректністю процедури волевиявлення);
- обмежена відкритість і розуміння системи для неекспертів;
- відсутність узгоджених стандартів для системи електронного голосування у різних країнах та регіонах світу;
- складна процедура та необхідність сертифікації технічної складової системи за умов відсутності узгоджених стандартів для цього;

⁸ Internet-Voting: Opportunity or Threat for Democracy? URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-540-77493-8_3 (дата звернення: 01.12.2023).

- можливе порушення таємниці голосування, особливо у системах, які вимагають виконувати автентифікацію виборців при здійсненні голосування;
- ризик маніпуляцій з боку уповноважених осіб, що мають доступ до системи, або хакерів ззовні;
- можливість шахрайства через масштабні маніпуляції уповноважених осіб (коригування результатів у режимі реального часу тощо);
- витрати з закупівлі та технічної підтримки систем електронного голосування;
- електронне голосування вимагає розробки та впровадження повноцінної та автономної інфраструктури, що може бути затратним не лише з огляду часу, але й фінансових ресурсів⁹.

Отже, електронне голосування може бути визначено як використання електронних технологій під час голосування з метою його організації та здійснення підрахунку голосів. Електронне голосування характеризується такими ознаками, як законність, доступність, захищеність, автономність. Електронне голосування характеризується значною кількістю переваг, серед яких найвагомішими є швидший підрахунок голосів, забезпечення об'єктивності результатів за рахунок мінімізації людського впливу, підвищення інклюзивності виборів, надання можливості брати участь у голосуванні незалежно від фізичного місцезнаходження виборця. У той же час система електронного голосування не позбавлена недоліків, серед яких варто вказати відсутність узгоджених технічних стандартів для проведення сертифікації системи, можливе порушення таємниці голосування при виконанні вимоги автентифікації виборця та ризик хакерських втручань у систему.

⁹ Benefits and risks of e-voting and on-line voting. URL: <https://decentralization.gov.ua/en/news/12905> (дата звернення: 03.12.2023).

1.2. Перспективи запровадження електронного голосування в Україні: аналіз проблеми

На сьогодні Україна активно прямує до початку перемовин щодо вступу до Європейського Союзу. Російське вторгнення ще раз продемонструвало ментальну, ідеологічну та культурну близькість між ціннісними орієнтирами Європи та України. Звичайно, однією з таких цінностей є демократія та вільне волевиявлення. Починаючи з 1991 року, Україна пройшла непростий шлях розбудови демократичних інституцій з метою утвердження принципу верховенства права в усіх сферах життя та забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Незважаючи на усі складнощі на цьому шляху, розбудова демократичних інституцій та розвиток політико-правової культури вимагає багато часу. Слід констатувати, що існує чимало перешкод для посилення демократичних традицій в Україні, однією з найголовніших є політична корупція. Саме вона є безпосередньою загрозою для остаточного утвердження принципу народного суверенітету та забезпечення законності виборчого процесу України.

Саме політична корупція істотно впливає на усі сфери суспільного життя та є причиною зростаючої недовіри суспільства до інституту виборів та референдуму. Окрім того, слід звернути увагу на зарегульованість виборчого процесу та складність для сприйняття пересічним громадянином національного виборчого законодавства, що лише ускладнює процес залучення громадян до управління державними справами шляхом реалізації принципу народовладдя¹⁰. Політична корупція є проблемою, яка сповільнює розвиток інституцій громадянського суспільства та підриває довіру громадян до органів публічної влади. Саме тому важливим елементом протидії політичній корупції насамперед у виборчому процесі є створення системи голосування, за якої може бути мінімізований сторонній вплив та втручання у реалізацію суб'єктивних виборчих прав громадян.

¹⁰ Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права: академічний курс. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 287.

Проблема політичної корупції у виборчому процесі України не є новою. Вона була предметом дослідження у працях багатьох вчених, які аналізували окремі аспекти механізму протидії корупції у виборчому процесі. Окремими дослідниками була проаналізована нормативно-правова база системи електронного голосування зарубіжних країн. Однак, станом на сьогодні майбутнє електронного голосування в Україні не є однозначним, незважаючи на доволі широку підтримку цієї ідеї з боку суспільства.

Слід звернути увагу на те, що електронне голосування може розглядатися як елемент системи електронного урядування. Електронне урядування може бути визначено як форма організації публічної влади із залученням інформаційно-комунікаційних технологій та інформаційних мереж, з метою забезпечення взаємодії між органами публічної влади та громадянами, юридичними особами та громадськими організаціями в режимі реального часу¹¹.

Як відомо, Україна є надзвичайно прогресивною щодо запровадження сучасних інформаційних технологій у процес взаємодії громадянина кума бізнесу та держави. Мова йде і про відомий застосунок ДІЯ, і про розрахунок та сплату податків онлайн, і про реєстрацію підприємства за лічені хвилини. Посилення демократії та ефективність державних інституцій країни є одним з завдань, які можуть бути досягнені за допомогою електронного урядування.

Окрім цього, варто зазначити, що інтеграція українського публічного управління та адміністрування до європейського адміністративного простору в умовах розвитку інформаційного суспільства висуває нові сучасні вимоги до діяльності органів публічного управління України, їх спроможності ефективно діяти в контексті впровадження електронного урядування та розвитку електронної демократії, що обумовлює необхідність змін в усіх без винятку сферах суспільного життя¹².

¹¹ Пасічник В. Демократизація державного управління у контексті забезпечення національної безпеки та боротьби з корупцією. Демократичне врядування. 2014. № 13. С. 57.

¹² Линник Н. Можливості модернізації виборчого процесу через електронні механізми. Вісник Центральної виборчої комісії. 2015. № 1. С. 32–33.

У той же час електронне урядування може сприяти боротьбі з корупцією особливо у сферах, що мають надзвичайно важливе значення у демократичному житті суспільства. Насамперед мова йде про вибори та виборчий процес. Так, актуальність роботи зумовлена загостренням проблеми поширення політичної корупції у виборчому процесі, збільшенням різноманітності форм її прояву на сучасному етапі¹³.

Цікаво зауважити, що у рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, з метою забезпечення комплексного розвитку електронного урядування відповідно до європейських вимог Кабінетом Міністрів України було розроблено Концепцію розвитку електронного урядування в Україні, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р¹⁴.

Так, відповідно до вищезазначеної Концепції електронне урядування визначається як форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян. Метою ж Концепції є визначення напрямів, механізмів і строків формування ефективної системи електронного урядування в Україні для задоволення інтересів та потреб фізичних та юридичних осіб, вдосконалення системи державного управління, підвищення конкурентоспроможності та стимулювання соціально-економічного розвитку країни.

Необхідність розробки та впровадження Концепції безпосередньо спричинена тим, що ефективне управління будь-якою галуззю у сучасних

¹³ New technologies' use in electoral cycle in the focus of the Ukrainian Central Election Commission. URL: <https://www.coe.int/en/web/electoral-assistance/-/new-technologies-use-in-electoral-cycle-in-the-focus-of-the-ukrainian-central-election-commission> (дата звернення: 30.11.2023).

¹⁴ Концепція розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#n14> (дата звернення: 03.12.2023).

умовах неможливе без широкого застосування сучасних інструментів електронного урядування, у тому числі автоматизації обробки великих об'ємів даних та інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття управлінських рішень, оптимізації та автоматизації адміністративних процесів, запровадження електронних форм взаємодії.

Цікаво зазначити, що у Концепції розвитку електронного урядування в Україні основними завданнями із забезпечення розвитку електронного урядування у базових галузях України є запровадження інформаційно-телекомунікаційних систем підтримки прийняття управлінських рішень та автоматизації адміністративних процесів (зокрема з використанням перспективних геоінформаційних технологій, Інтернету речей, технологій опрацювання даних великих обсягів (Big Data) і Blockchain), у тому числі розвиток та запровадження інформаційної системи проведення виборчого процесу в електронній формі у виборчій сфері.

Отже, маємо констатувати, що ще у 2017 році Кабінет Міністрів України мав ініціативу розробки системи електронного голосування для її подальшого використання у національному виборчому процесі.

Варто вказати, що вищезазначена Концепція не першою спробою нормативно закріпити намір розробки та подальшого впровадження системи електронного голосування.

Так, у результаті проведення слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань цифрової трансформації на тему: «Електронна демократія в Україні - дорожня мапа для цілі – Україна в топ-20 країн за розвитком електронної демократії», що відбулися у Києві 18 лютого 2021 року, було визначено, що електронна демократія в Україні розглядається в контексті більшості системних реформ держави: децентралізації та розвитку місцевого самоврядування, боротьби з корупцією, покращення роботи парламенту, утвердження принципів доброго урядування, які, в свою чергу, також пронизані ідеєю збільшення участі стейкхолдерів та громадян на всіх етапах підготовки та імплементації

управлінських рішень. Розвиток е-демократії та широке використання її інструментів є важливими складовими реалізації затверджених КМУ «Національної економічної стратегії на період до 2030 року», «Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки», та реалізації відповідної політики, згідно раніше затвердженої Кабінетом Міністрів України Концепції розвитку електронної демократії¹⁵.

У Рекомендаціях зазначається, що активне використання ІТ-технологій, різного роду онлайнплатформ, засобів дистанційного зв'язку зумовлене, у першу чергу, об'єктивною потребою розширення масштабів розвитку демократичних інститутів у країні відповідно до нових вимог суспільного розвитку. І виборчий процес тут не виключення, адже застосування широких можливостей інформаційних технологій сприяє точності, швидкості, ефективності, результативності, а також прозорості та доступності виборчого процесу. Одним із перспективних напрямів використання сучасних інформаційних технологій є електронне голосування виборців.

У Рекомендаціях також зазначається необхідність спланувати розробку та розгляд на базі Комітету та внесення в план роботи Верховної Ради України законопроекту «Про електронне голосування» та забезпечити підготовку проекту Закону України, який запровадить електронне голосування та унормує використання надійних, безпечних, альтернативних для одного рівня довіри, сучасних засобів електронної ідентифікації для різних інструментів електронної демократії.

Варто вказати, що у 2012 році вже був запропонований проект Закону України «Про державну програму запровадження електронного голосування», автором якого був народний депутат О. І. Тищенко¹⁶. Так, відповідно до вказаного законопроекту передбачалася можливість дистанційного голосування

¹⁵ «Електронна демократія в Україні - дорожня мапа для цілі – Україна в топ-20 країн за розвитком електронної демократії»: рекомендації слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань цифрової трансформації 18 лютого 2021 року. URL: <https://komit.rada.gov.ua/documents/sluank9skl/73873.html> (дата звернення: 03.12.2023).

¹⁶ Про державну програму запровадження електронного голосування: проект Закону України від 17.02.2012 № 10079. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/JF7RZ00A?an=10> (дата звернення: 03.12.2023).

шляхом проходження ідентифікації у системі електронного голосування за допомогою СМС-повідомлень. Проаналізуємо детальніше.

Так, у ст. 6 законопроекту передбачалося, що виборець, який обрав електронний спосіб голосування, через свій або такий, що належить будь-якій дільничній виборчій комісії, кінцевий електронний пристрій, вводить у єдиний комп'ютерний реєстр власні ідентифікатори (біометричні параметри чи електронний підпис), або передає через СМС чи ММС повідомлення з відповідним власним ідентифікатором з мобільного телефону. У разі розпізнання ідентифікатора система в автоматичному режимі відкриває йому доступ до його особистого файлу в системі електронних голосувань, до якої він через електронне повідомлення має можливість ввести цифровий ідентифікатор обраного ним кандидата чи питання, яке він підтримує, та в подальшому контролювати відсутність несанкціонованих змін прийнятого ним рішення, аж до кінцевого підрахунку голосів. При цьому має бути передбачена сувора і незворотна кримінальна відповідальність за порушення таємності волевиявлення громадянина, в тому числі за замах на несанкціоновані втручання і фальсифікації в особистому електронному файлі виборця.

Цікаво, що законопроектом був передбачений поділ виборців на категорії залежно від обраного способу голосування. Так, було передбачено 3 категорії:

- категорія «А» - виборці, які не бажають користуватися новими технологіями та віддають перевагу існуючим. Для них процес голосування відбувається традиційно за допомогою паперових бюлетенів тільки на конкретних виборчих дільницях (крім тих, хто за законом голосує на дому) та в єдиній визначеній для цього даті;
- категорія «Б» - виборці, які бажають скористатися електронною технологією голосувань, але не мають технічних можливостей (мобільних телефонів, ПК тощо), реалізують право свого волевиявлення на будь-якій виборчій дільниці, на яку виборцю зручніше потрапити, також у єдиній визначеній день, користуючись кінцевими електронними пристроями будь-якої виборчої дільниці;

- категорія «В» - виборці, які бажають скористатися електронними технологіями голосувань та при цьому мають власні технічні можливості, можуть скористатися системою віддаленого голосування шляхом відправки СМС, ММС або іншого передбаченого Законом способу повідомлення на електронні пристрої системи.

Незважаючи на те, що проаналізований законопроект ніколи не був розглянутий Верховною Радою України, він, безперечно, містить цікаві положення, які варті уваги під час опрацювання законодавцем перспективної моделі запровадження електронного голосування.

Як бачимо, український законодавець протягом останніх років активно вивчає можливість запровадження електронного голосування в Україні.

На нашу думку, запровадження системи електронного голосування в Україні має бути спрямоване на досягнення двох основоположних завдань:

- мінімізація людського впливу на процес здійснення волевиявлення шляхом автоматизації процесу голосування та підрахунку голосів;
- позбавлення громадян необхідності особистого відвідування виборчих дільниць з метою здійснення волевиявлення, що зробить реалізацію суб'єктивних виборчих прав простішим, сприятиме залученню все більшої кількості громадян до голосування та, як наслідок, підвищення рівня довіри суспільства до інституту виборів.

Аналізуючи перше завдання, слід вказати, що рівень довіри громадян до органів публічної влади та інституту виборів у цілому безпосередньо пов'язаний з фактом наявності численних корупційних скандалів у виборчому процесі. Мова йде насамперед і про вкидування бюлетенів з метою фальсифікації результатів голосування, і про використання чорнил, які згодом «зникають», не даючи можливість встановити результат волевиявлення виборця, і наявність у виборчих списках осіб, які не повинні в них бути з огляду на смерть, зміну місця проживання, виїзд на постійне проживання до іншої країни тощо. Автономізація процесу голосування та підрахунку голосів сприятиме укріпленню віри виборця у те, що вплив сторонніх осіб на результат

його волевиявлення відсутній, адже станом на сьогодні у виборчому процесі у цілому та безпосередньо під час процедури голосування та підрахунку голосів кожен бюлетень опрацьовується доволі значною кількістю осіб, уповноважених на це¹⁷. Мінімізація людського контакту між носієм суб'єктивного виборчого права та системою голосування, на нашу думку, сприятиме підвищенню довіри у безсторонність та об'єктивність.

Що стосується популяризації інституту виборів та спроби залучити якомога більше виборців до здійснення їхніх виборчих прав, слід зазначити, що станом на сьогодні усі сфери суспільного життя стають діджиталізованими та певною мірою залежними від інформаційних технологій. Складно знайти особу, яка б не вміла користуватися мережею Інтернет або мобільним телефоном.

Однак, діджиталізація усіх сфер суспільного життя має, на нашу думку, один великий недолік, який полягає у тому, що будь-який процес, які неможливо здійснити з використанням смартфона або персонального комп'ютера, стають вкрай важкими та обтяжливими для громадян.

Аналіз останньої статистики дозволяє констатувати, що рівень залученості осіб молодого віку до участі у виборах є надзвичайно низьким. Необхідність фізичного відвідування виборчої дільниці, на нашу думку, є одним з основних факторів, що демотивують молодь брати участь у голосуванні¹⁸.

У той же час іншим аспектом цієї проблематики є те, що серед громадян завжди частими є випадки зміни адреси проживання без зміни місця реєстрації. Звичайно, виборець може змінити виборчу адресу, як це передбачено у відповідних положеннях виборчого законодавства. Але існування такої можливості аж ніяк не спрощує процес, а навпаки ускладнює його. Так само про складність процедури йде мова щодо виборців, які фізично відсутні на

¹⁷ Мусіяка В. Кому і навіщо впроваджувати електронне голосування? Третя Українська Республіка. 2013. URL: <http://www.3republic.org.ua/ua/ideas/11613> (дата звернення: 30.11.2023).

¹⁸ Як стимулювати молодь до голосування? Газета «День». 2015. URL: <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/yak-stymulyuvaty-molod-do-holosuvannya> (дата звернення: 03.12.2023).

території України у день проведення голосування, перебуваючи у відпустці за кордоном або у відрядженні в іншій країні. Слід звернути увагу, що процедура реалізації суб'єктивних виборчих прав для українців, які проживають за кордоном, є складною та займає багато часу.

Усі вищезазначені фактори у своїй сукупності є системою взаємопов'язаних демотивуючих чинників, які разом або окремо сприяють утвердженню думки, що участь у голосуванні є надзвичайно обтяжливим процесом (особливо враховуючи якщо ввести мову про рівень недовіри громадян до процесу підрахунку голосів та остаточних результатів голосування)¹⁹.

Переконані, що запровадження можливості голосувати дистанційно (через мережу інтернет або за допомогою спеціального застосунка) не лише спростило б процедурний аспект голосування, але й мотивувало суспільство взяти участь в управлінні публічними справами шляхом здійснення волевиявлення.

Отже, в умовах посилення демократичних традицій та на шляху до утвердження європейських принципів електронного урядування електронне голосування є одним із способів подолання політичної корупції у виборчому процесі України та підвищення рівня довіри громадян до інституту виборів та органів публічної влади. Український законодавець протягом останніх років активно вивчає можливість запровадження електронного голосування в Україні. Про це свідчить наявність окремих концепцій, рекомендацій та законопроектів, присвячених електронному голосуванню. На нашу думку, запровадження системи електронного голосування в Україні має бути спрямоване на мінімізацію людського впливу на процес здійснення волевиявлення шляхом автоматизації процесу голосування та підрахунку голосів (аспект подолання політичної корупції у виборчому процесі) та на позбавлення громадян необхідності особистого відвідування виборчих дільниць

¹⁹ Токар-Остапенко О. Упровадження системи електронного голосування в Україні: сучасний стан та правове регулювання. Стратегічна панорама. 2022. № 1. С. 32.

з метою здійснення волевиявлення, що зробить реалізацію суб'єктивних виборчих прав простішим, сприятиме залученню все більшої кількості громадян до голосування через спрощення процедури (аспект заохочення громадян брати участь у виборах).

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ

2.1. Правові засади системи електронного голосування

Проаналізуємо законодавчі вимоги до системи електронного голосування. Зауважимо, що кожна країна, що використовує відповідну практику, має власні національні закони, присвячені визначенню технічних вимог, характеристик та інших ознак, яким має відповідати система електронного голосування. Усі вони містяться у національних актах виборчого законодавства. У цьому розділі ми проаналізуємо вимоги та принципи застосування системи електронного голосування, що закріплені в правових актах Європи, у тому числі у документах рекомендаційного характеру.

Аналізуючи європейський досвід виборчого законодавства та практики його застосування, цікаво звернути увагу на Кодекс належної практики у виборчих справах 2002 року, ухвалений Європейською Комісією за демократію через право (Венеціанська комісія). Зазначимо, що усі подальші акти стосовно електронного голосування були розроблені саме на підставі керівних принципів та положень щодо виборів, запропонованих Венеціанською комісією. Проаналізуємо детальніше.

Відповідно до Кодексу належної практики у виборчих справах 2002 року значення принципів можна підсумувати таким чином²⁰:

- загальне виборче право: усі люди мають право обирати та бути обраним за умов певних умов, таких як вік або національність;
- рівне виборче право: кожен виборець має однакову кількість голосів, кожен голос має однакову вагу і має бути забезпечена рівність можливостей;

²⁰ Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report - Adopted by the Venice Commission at its 51st and 52nd sessions (Venice, 5-6 July and 18-19 October 2002). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2002\)023rev2-cor-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2002)023rev2-cor-e) (дата звернення: 04.12.2023).

- вільне виборче право: виборець має право формувати та висловлювати свою думку у вільний спосіб, без будь-якого примусу чи неналежного впливу;
- таємниця голосування: виборець має право голосувати таємно, а держава зобов'язана захистити це право;
- пряме виборче право: бюлетені, подані виборцями, безпосередньо визначають обрану особу (осіб);
- періодичність виборів: вибори мають проводитися через регулярні проміжки часу;
- повага до основних прав: демократичні вибори вимагають поваги до прав людини, таких як свобода слова, свобода думки, свобода зібрань, свобода асоціацій;
- нормативні рівні та стабільність виборчого права: норми виборчого права повинні мати принаймні рівень закону; норми з технічних питань та деталі можуть бути включені до підзаконних нормативних актів виконавчої влади; фундаментальні елементи виборчого законодавства не повинні бути змінені менш ніж за рік до виборів;
- процедурні гарантії: вони включають процесуальні гарантії, спрямовані на забезпечення організації проведення виборів неупередженим органом, спостереження за виборами національними та міжнародними спостерігачами, серед інших ефективна система оскарження;
- виборча система: з дотриманням вищезазначених принципів може бути будь-яка виборча система може бути обрана конкретною державою.

Що стосується актів виборчого законодавства, присвячених електронному голосуванню, насамперед слід проаналізувати Рекомендацію CM/Rec (2017)5[1] Комітету міністрів Ради Європи про стандарти електронного голосування від 14 червня 2017 року²¹.

²¹ Recommendation CM/Rec(2017)5[1] of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680726f6f#_ftn1 (дата звернення: 03.12.2023).

Основним завданням прийняття вищевказаного документа є закріплення стандартів, яких мають дотримуватися держави-члени під час запровадження чи оновлення внутрішнього законодавства та практики у сфері електронного голосування, враховуючи такі елементи:

- повага до принципів демократичних виборів і референдумів;
- оцінка та протидія ризикам за допомогою відповідних заходів, зокрема щодо тих ризиків, які характерні для каналу електронного голосування;
- закріплення у національному законодавстві спеціально розроблених стандартів;
- обмін досвідом та забезпечення Ради Європи інформацією щодо імплементації рекомендацій принаймні кожні два роки після їх прийняття у сфері електронного голосування.

Особливістю Рекомендації CM/Rec (2017)5[1] Комітету міністрів Ради Європи про стандарти електронного голосування є те, що у ній були комплексно закріплені основоположні принципи електронного голосування, які мають бути дотримані при побудові системи електронного голосування та які були сформульовані внаслідок аналізу досвіду провідних країн Європи та залучення великої кількості міжнародних експертів. Загалом було сформульовано 8 основних принципів, кожен з яких містить комплекс відповідних стандартів - характеристик та техніко-юридичних вимог, яких загалом 49. Проаналізуємо більш детально.

До принципів електронного голосування, закріплених у Рекомендації CM/Rec (2017)5[1] Комітету міністрів Ради Європи про стандарти електронного голосування, відносяться такі:

- загальне виборче право;
- рівне виборче право;
- вільне виборче право;
- таємниця голосування;
- нормативно-організаційні вимоги;

- прозорість і спостережливість;
- відповідальність;
- надійність і безпека системи.

Кожен з вищеперерахованих принципів містить у собі певну кількість стандартів, завдяки яким досягається практика реалізація принципу.

Так, в умовах запровадження системи електронного голосування особливої актуальності набуває принцип таємності голосування, який ми вважаємо за необхідне проаналізувати більш детально.²² Відповідно до цього принципу електронне голосування повинно бути організовано таким чином, щоб забезпечити дотримання таємниці голосування на всіх етапах процедури голосування. Мова йде про загальну вимогу щодо таємниці голосування, яка поширюється на весь період та на всю процедура: на етапі перед голосуванням (наприклад, передача PIN-кодів або електронних жетонів виборцям), під час заповнення бюлетеня, вкидання та передача бюлетеня та під час підрахунку голосів або будь-якого їх перерахунку. Необхідні заходи для забезпечення таємності голосування включають, звичайно, шифрування, але також змішування поданих голосів на етапі підрахунку з метою не допускати відновлення послідовності, у якій виборці голосували²³.

Для того, щоб забезпечити таємницю голосування пропонується, щоб дані реєстру виборців були чітко відокремлені від результатів голосування. Це положення застосовується, коли використовуються біометричні методи ідентифікації виборця на виборчих дільницях на додаток до використання машин для електронного голосування або сканерів для голосування. Розділення двох компоненти забезпечують таємницю голосування. Там, де голоси та анонімна інформація про виборців зберігаються разом, потрібне наскрізне шифрування захистити цю інформацію.

²² Апплгейт М., Чануссот Т., Басистий В. Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів адміністрування виборів. Біла книга IFES. 2020. Квітень. 33 с. URL: <http://surl.li/bkafw> (дата звернення: 20.11.2023).

²³ Explanatory Memorandum to Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting. URL: <https://rm.coe.int/168071bc84> (дата звернення: 05.12.2023).

Важливим стандартом забезпечення таємності голосування є умова, що система електронного голосування не повинна надавати виборцю докази його волевиявлення та його змісту, що може бути використано для подання третім особам. Метою цього стандарту є запобігання порушенню таємниці голосування, а також продажу голосів. Однак, можливість індивідуальної перевірки може бути реалізована за умови наявності відповідних гарантій для запобігання примусу або підкупу голосів.

У разі отримання паперового підтвердження змісту голосування, якщо це відбувається в контрольованій зоні, де використовуються електронні машини для голосування, мають бути вжиті технічні та організаційні заходи, які запобігають будь-якому використанню виборцем такого підтвердження, крім звичайного використання, передбаченого під час процесу голосування. Виборець не може, наприклад, використовувати докази для порушення таємниці голосування або виносити їх із собою за межі контрольованої зони.

У той же час у системі дистанційного електронного голосування з використанням Інтернету виборець повинен бути проінформований про необхідність видалення слідів здійснення голосування з пристрою, який використовувався для голосування, і про те, як це зробити. Такі сліди можуть зберігатися, наприклад, у пам'яті персонального комп'ютера, кеші браузера, відеопам'яті, файлах підкачки, тимчасових файлах тощо.

Саме тому при розробці системи електронного голосування особливу увагу слід звернути на спосіб реалізації анонімності та таємності голосування. Що стосується дистанційного електронного голосування, необхідно враховувати щонайменше три рівні: веб-додаток, браузер і службове програмне забезпечення на комп'ютері виборця:

- веб-додаток не повинен дозволяти користувачеві зберігати копію свого голосу. Він не повинен пропонувати функціональні можливості друку, збереження повністю або частини екрана, на якому видно результат голосування;

- браузер не повинен пропонувати опцію друку екрана, на якому видно результат голосування. Слід зазначити, що браузери можуть зберігати інформацію декількома способами. Наприклад, за допомогою кнопки «назад» у браузері можна відобразити один або кілька попередніх екранів. Наскільки це можливо, ця загальна функція браузерів повинна бути відключена веб-програмою. Принаймні, не повинно мати місце зберігання інформації після того, як виборець завершив голосування;
- частини програмного забезпечення, які можуть певним чином фіксувати, які дії виконав конкретний користувач комп'ютера, повинні бути взяті до уваги. Три поширені приклади: утиліти для знімків екрана, утиліти, які знімають послідовність екранів, і утиліти, які записують натискання клавіш користувачем²⁴.

Таке програмне забезпечення може бути присутнім у вигляді шкідливих програм на комп'ютері користувача без відома користувача.

Система електронного голосування може бути не в змозі запобігти наявності такого шкідливого програмного забезпечення. Виборець повинен бути проінформований про можливість такого шкідливого програмного забезпечення, потенційні ризики, які вони становлять, належну практику, яку виборець має прийняти для мінімізації ризиків, і, в більш загальному плані, про альтернативні та більш безпечні канали голосування, які відкриті для нього.

Цікаво звернути увагу на принцип загального виборчого права та його розуміння в аспекті електронного голосування. Принцип загального виборчого права означає, що усі особи, які досягли певного віку та є громадянами відповідної держави, мають право брати участь у голосуванні. У той же час зміст цього принципу є багатоаспектним, якщо мова йде про електронне голосування.

Так, однією із визначальних характеристик цього принципу є вимога до інтерфейсу системи електронного голосування, який повинен бути простим для

²⁴ Explanatory Memorandum to Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting. URL: <https://rm.coe.int/168071bc84> (дата звернення: 05.12.2023).

розуміння використання усіма виборцями. При розробці інтерфейсу електронного голосування необхідно враховувати ергономіку, щоб врахувати взаємодію між інтерфейсом і виборцем. Мета полягає в тому, щоб виборець міг легко користуватися системою та міг виконувати інструкції, у тому числі пов'язані з безпекою. Необхідно також враховувати різні обмеження, пов'язані з користувачем інтерфейсу, як-от вік, мова, спосіб життя тощо. Інструкції, які надаються виборцям, мають бути чіткими, легкими для розуміння та виконуваними якомога більшою кількістю виборців.

Досягнення цього видається можливим за умови дотримання двох аспектів. Перший полягає у тому, що відображення варіантів голосування на пристрої, яким користується виборець, має бути оптимізоване для пересічного виборця, який не володіє спеціальними комп'ютерними знаннями. Це означає, що інформаційні продукти та послуги мають адаптуватися до функціональних обмежень користувачів і конкретних обставин, не порушуючи таких принципів, як рівність. Цього можна досягти, пропонуючи різні версії одного інформаційного продукту, змінюючи ключові параметри, модульну конструкцію, допоміжні засоби або інші методи²⁵.

Другим аспектом є залучення виборців до розробки систем електронного голосування, зокрема для виявлення обмежень і перевірки простоти використання на кожному основному етапі процесу розробки. Саме у цьому і полягає визначення доступності системи, яка означає, що її розробка відповідає потребам якомога більшої кількості виборців. ІТ-продукти та послуги мають бути функціональними та враховувати потреби населення, не будучи при цьому занадто складними. Такі вимоги можуть бути досягнуті за допомогою спільного підходу із залученням команди розробників і представницької групи користувачів.

Особливий елемент принципу загального виборчого права, що може бути досягнутий саме завдяки використанню системи електронного голосування, -

²⁵ Explanatory Memorandum to Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting. URL: <https://rm.coe.int/168071bc84> (дата звернення: 05.12.2023).

це інклюзивність. Система електронного голосування має бути розроблена таким чином, щоб дозволити особам з обмеженими можливостями та особливими потребами голосувати на рівні з іншими виборцями.

Важливо пам'ятати, що не всі люди з обмеженими можливостями можуть користуватися електронним голосуванням. Однак, дизайн системи електронного голосування має бути спрямований на максимізацію потенціалу доступності, який цей канал голосування забезпечує. У поєднанні з іншими доступними каналами голосування, електронне голосування має на меті дати можливість якомога більшій кількості людей з обмеженими можливостями та особливими потребами голосувати самостійно.

На рівні впровадження має бути створено концепцію, як задовольнити потреби людей з обмеженими можливостями та особливими потребами. Наприклад, особи з порушенням зору або з дислексією можуть потребувати пристрої для зчитування екрану, різко контрастного тексту та фону, а також можливості регулювання розміру тексту у своїх веб-браузерах (або за стосунках) або на машинах для голосування. Наприклад, користувачі з порушеннями функцій спілкування можуть віддати перевагу графічно представленій інформації, а люди з порушеннями координації можуть віддати перевагу клавіатурі, а не миші. Інтерфейси голосування мають бути адаптовані до потреб користувачів з обмеженими можливостями пересування²⁶.

У той же час зручні та прийнятні рішення для осіб з обмеженими можливостями можуть бути менш стійкими до загроз безпеки електронного голосування. Це причина, чому уповноважений за розробку та впровадження системи електронного голосування орган приймає рішення про їх розробку та використання настільки, наскільки це практично можливо, тобто якщо знайдено прийнятний баланс між зручністю використання системи та безпекою.

Для повноцінної реалізації принципу загального виборчого права слід пам'ятати, що система електронного голосування є лише додатковим і

²⁶ Guidelines on the implementation of the provisions of Recommendation CM/Rec(2017)5 on standards for e-voting. URL: <https://rm.coe.int/1680726c0b> (дата звернення: 05.12.2023).

необов'язковим засобом голосування, якщо канали дистанційного електронного зв'язку не є загальнодоступними. Звісно, інформатизація сучасного суспільства є вражаючою, однак, це не означає, що абсолютно усі громадяни кожної конкретної держави мають доступ до абсолютного різноманіття усіх існуючих інформаційно-телекомунікаційних систем.

Додавання електронного голосування, до традиційних форм голосування може зробити вибори та референдуми більш доступними і таким чином посилити принцип універсальності. Проте запровадження дистанційного електронного голосування як виключної опції обмежує доступність виборів, враховуючи той факт, що мережа Інтернет на даний момент все ще не є загальнодоступною. Це положення спрямоване на захист виборця з метою забезпечення, що йому пропонуються засоби голосування, які фактично доступні для нього незалежно від місцевості та регіону²⁷.

Вважаємо за важливе проаналізувати принцип вільного виборчого права. Цей принцип насамперед означає, що вибори є вільними, а виборцям забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні.

Так, система електронного голосування не повинна впливати на наміри виборця, який має право голосу. Особиста реалізація права голосу є фундаментальним принципом. Оскільки цей аспект є вразливим, особливо в контексті дистанційного електронного голосування, на цей факт звертається особлива увага. Цей стандарт не забороняє дистанційне електронне голосування, однак на нормативному та імплементаційному рівнях слід запровадити адекватні законодавчі положення для забезпечення дотримання принципу особистого та вільного виборчого права. Те ж саме стосується недистанційного електронного голосування²⁸.

²⁷ Explanatory Memorandum to Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting. URL: <https://rm.coe.int/168071bc84> (дата звернення: 05.12.2023).

²⁸ Guidelines on the implementation of the provisions of Recommendation CM/Rec(2017)5 on standards for e-voting. URL: <https://rm.coe.int/1680726c0b> (дата звернення: 05.12.2023).

У контексті дистанційного електронного голосування аспектами, які слід враховувати, є можлива підробка офіційного сервера шляхом втручання в систему доменних імен (DNS), використання доменного імені, подібного до доменного імені офіційний сервер електронного голосування, атаки типу «людина-посередник» або зловмисне програмне забезпечення в системі виборця, яке змінює оригінальний бюлетень або подає підроблені бюлетені.

Залежно від національного законодавства та політики та з метою забезпечення доступності принцип загального виборчого права може мати пріоритет над принципом особистого волевиявлення, і тому, наприклад, може бути дозволено голосування за довіреністю. Такі ж умови стосуються і каналу електронного голосування. Однак тут знову ж таки мають бути дотримані правила та умови дозволу голосування за довіреністю.

Електронні підписи, коди перевірки або інші методи, застосовані до виборчого бюлетеня, можуть дозволити переконатися, що голос виборця було враховано. Однак використання таких методів має бути співвідносним з принципом таємності голосування. Водночас має бути чітко регламентовано, як діяти, якщо перевірка покаже, що голосування було підроблено.

Важливо зауважити, що з метою реалізації принципу вільного виборчого права у разі дистанційного електронного голосування виборець має бути проінформований про засоби перевірки встановлення з'єднання з офіційним сервером і пред'явлення автентичного бюлетеня. Виборці отримують інформацію про те, як перевірити довідку з офіційного сайту електронного голосування. Електронні підписи, накладені виборчим органом на бюлетень, дозволяють перевірити бюлетень. Однак, це не повинно порушувати конфіденційність голосування²⁹.

Система електронного голосування не повинна допускати будь-якого маніпулятивного впливу на виборця під час голосування. Зокрема, електронний бюлетень, за допомогою якого відбувається електронне голосування, має бути

²⁹ Guidelines on the implementation of the provisions of Recommendation CM/Rec(2017)5 on standards for e-voting. URL: <https://rm.coe.int/1680726c0b> (дата звернення: 05.12.2023).

вільним від будь-якої неофіційної інформації. Вимагається, щоб виборцю надавали лише офіційну інформацію про голосування та виключали будь-який маніпулятивний вплив з боку неавторизованих сторін. У той же час власне система електронного голосування має запроваджувати всі можливі заходи для уникнення будь-якого маніпулятивного впливу на голосування після того, як його було подано, і вона включатиме заходи, які дозволять перевірити, що такий вплив не здійснювався.

Концепція вільного виборчого права також захищає голос від будь-якого маніпулятивного впливу після того, як він був поданий. Необхідно уникати будь-якого маніпулятивного впливу на результат голосування або несанкціонованого втручання у систему. Це положення має на меті запобігти будь-яким несанкціонованим змінам результатів голосування після їх проведення. Індивідуальна та універсальна верифікованість — це перевірки, метою яких є виявлення будь-якого такого несанкціонованого втручання. Саме тому списки виборців, які зберігаються в системі електронного голосування або передаються нею, як і результати голосування, мають бути доступні лише уповноваженим представникам органів державної влади та місцевого самоврядування, залучених до виборчого процесу.

Цікаво, що система електронного голосування повинна повідомити виборця, якщо він здійснить волевиявлення, яке є або може бути визнане недійсним. У той же час виборець повинен мати можливість переконатися, що його наміри точно представлені в голосуванні та що голос виборця потрапив до електронної скриньки без змін та модифікацій. Будь-який неналежний вплив на зміст волевиявлення, який вплинув на результати голосування, повинен бути виявлений. Так само виборець повинен отримати підтвердження від системи про те, що голосування було успішно проведено та що вся процедура голосування завершена.

Вищенаведені стандарти стосуються запровадження механізмів перевірки, які укріплюють довіру до проведення виборів за допомогою системи

електронного голосування³⁰. Це стосується й інструментів верифікації, які дають змогу виборцю переконатися, що його або її електронний голос було віддано належним чином і записано як треба (цей стандарт також відомий як можливість індивідуальної верифікації). Індивідуальні засоби перевірки відрізняються залежно від конкретного типу системи електронного голосування. Прикладами таких інструментів є перевірений виборцем паперовий контрольний слід, створений машиною для електронного голосування, яка використовується на виборчій ділянці, або коди повернення, які використовуються під час голосування в Інтернеті.

У той же час важливим стандартом є підтвердження системою успішного завершення процедури голосування та інструментів верифікації, які дозволяють будь-якій зацікавленій особі перевірити, що голоси підраховуються як зареєстровані (універсальна можливість перевірки).

Процедура голосування вважається успішно завершеною, коли електронний голос внесено до електронної скриньки. У контексті дистанційного електронного голосування це означає, що процедура голосування завершена успішно лише тоді, коли голос було надіслано з пристрою для голосування виборця (комп'ютер, телефон тощо) через Інтернет чи іншу мережу та досяг пункту призначення, тобто сервера скриньки для голосування. У цьому випадку система підтверджує виборцю, що його голос внесено до скриньки для голосування та буде підраховано, а також що процес голосування успішно завершено. З моменту, коли виборець про це дізнається, він може безпечно вийти з системи або розірвати з'єднання. Обидва повідомлення про успішне голосування та про завершення процедури можна об'єднати в одне повідомлення, якщо дві події збігаються. Рекомендується супроводжувати ці повідомлення нагадуванням та інструкціями для виборця, яким чином видалити сліди голосування, якщо голосування проводилося з неконтрольованого пристрою.

³⁰ Аплгейт М., Чануссот Т., Басистий В. Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів адміністрування виборів. Біла книга IFES. 2020. Квітень. 33 с. URL: <http://surl.li/bkafw> (дата звернення: 20.11.2023).

Нормативно-організаційні вимоги як принцип використання системи електронного голосування стосується відповідності таким стандартам:

- держави, які запроваджують електронне голосування, повинні робити це поступово;
- перед запровадженням електронного голосування держави повинні внести необхідні зміни до відповідного законодавства;
- відповідне національне законодавство повинно регулювати функціонування систем електронного голосування та забезпечувати контроль з боку органу управління виборами;
- спостерігати за підрахунком голосів має право будь-який спостерігач. Відповідальність за процес підрахунку голосів несе орган управління виборами³¹.

Дійсно, технології електронного голосування мають запроваджуватися поступово, поетапно та перевірятися в реальних умовах задовго до дня виборів. Відповідно до досвіду багатьох держав поступове запровадження є необхідним з огляду на юридичні та технічні проблеми та можливості, які представляє собою електронне голосування.

Запровадження системи електронного голосування не лише вимагає розробки спеціальної нормативно-правової бази, а й у певних випадках внесення змін до виборчих законів або навіть конституції, щоб дозволити електронне голосування. Існуюче законодавство, як правило, не створене з урахуванням автоматизації та може бути неоднозначним у застосуванні до електронного голосування. Спеціальні правила електронного голосування повинні бути деталізовані, щоб дозволити будь-якій зацікавленій стороні зрозуміти їх зміст, а законодавча база повинна передбачати судовий перегляд електронного голосування, який дозволяє громадянам оскаржувати фактичний метод, використаний для електронного голосування, з метою підвищення суспільної довіри до електронного голосування.

³¹ Guidelines on the implementation of the provisions of Recommendation CM/Rec(2017)5 on standards for e-voting. URL: <https://rm.coe.int/1680726c0b> (дата звернення: 05.12.2023).

Як зазначалося вище, спостерігати за підрахунком голосів у системі електронного голосування має право будь-який спостерігач. Метою цього стандарту є акцентування ролі органу управління виборчим процесом у процесі підрахунку голосів не лише як одного з учасників, а й як організатора нагляду за підрахунком, у процесі якого має бути забезпечена присутність спостерігачів. Серед таких спостерігачів мають бути як представники політичних партій, так і громадськість у цілому.

Надзвичайно важливим принципом є організації та функціонування системи електронного голосування є прозорість і спостережливість. Громадськість, зокрема виборці, мають бути проінформовані задовго до початку голосування зрозумілою та простою мовою про:

- будь-які кроки, які виборець повинен здійснити для участі та голосування;
- правильне використання та функціонування системи електронного голосування;
- графік електронного голосування з усіма етапами.

Варто пам'ятати, що система електронного голосування може бути запроваджена, лише якщо виборці мають довіру та впевненість у своїй виборчій системі та адмініструванні виборчого процесу. Однак, довіру не слід сприймати як належне, і державам потрібно зробити все можливе, щоб забезпечити її збереження.

Сприяння прозорій практиці щодо електронного голосування в державах є ключовим елементом для зміцнення громадської довіри та впевненості. Прозорість щодо системи електронного голосування, процесів, що відбувається всередині, і причин впровадження електронного голосування сприятиме обізнаності та розумінню виборцями, тим самим стимулюючи довіру громадськості.

Широка прозорість має бути представлена в усіх аспектах усіх форм електронного голосування. Зокрема, має бути гарантована прозорість системи або можливість перевірити її належне функціонування. Крім того, прозорість

може бути досягнута шляхом відкритості щодо процедури електронного голосування. Крім електронної системи голосування, держави також повинні забезпечити прозорість щодо всіх процедур (до, під час і після дня/періоду виборів), пов'язаних з електронним голосуванням. Це можна зробити, опублікувавши на офіційному веб-сайті ілюстрації (наприклад, фотографії, відео тощо), які пояснюють усім зацікавленим сторонам процедуру електронного голосування. Також слід включити використання мови жестів і субтитрів для подальшого уникнення бар'єрів під час взаємодії в електронному голосуванні.

Отже, як бачимо, система електронного голосування повинна відповідати великій кількості нормативно закріплених принципів та стандартів з метою забезпечення реалізації принципів виборчого права та утвердженню довіри громадян і суспільства у цілому в інститут демократії. Варто вказати, що детальні вимоги до системи електронного голосування розроблені в межах Ради Європи з урахуванням досвіду країн, які вже використовували електронне голосування.

2.2. Організаційні засади системи електронного голосування

Як було зазначено раніше, електронне голосування є родовим поняттям, яке уособлює у собі використання інформаційно-комунікаційних технологій під час організації та проведення виборів. У цьому аспекті важливо звернути увагу, що у практиці різних країн поширеними є різні види електронного голосування залежно від способу та технології, яка використовується у процесу голосування. Саме цей елемент є основою для визначення організаційних засад побудови системи електронного голосування.

Слід зазначити, що існування різних видів систем електронного голосування у різних країнах, пов'язано насамперед з тим, що сучасні інформаційні технології адаптують для використання у виборчому процесу³².

Вважаємо за необхідне проаналізувати класифікацію видів електронного голосування за способом організації детальніше.

До основних видів електронних систем голосування відносяться:

- системи голосування/табуляції перфокартами;
- системи оптичного сканування;
- електронні системи прямого запису (DRE);
- дистанційне електронне голосування (Інтернет-голосування)³³.

Хоча ефективність деяких із цих електронних систем не заперечується, вони страждають від різного ступеня проблем із безпекою, а також від уявлення про те, що вони ненадійні та можуть вносити значні помилки до процесу підрахунку. Однак, одна з головних переваг полягає в тому, що кожна з вищевказаних систем полегшує доступ до голосування людям з обмеженими можливостями та автоматизує процес, позбавляючи його впливу людського фактору. Проаналізуємо окремі з вищенаведених видів електронного голосування детальніше.

Так, система оптичного сканування, як правило, уособлює собою пристрій оптичного сканування, який поєднує в собі спеціальне комп'ютерне обладнання та програмне забезпечення. Апаратні пристрої фіксують зображення, а програмне забезпечення перетворює зображення на дані, які зчитуються комп'ютером. Така система існує на сьогодні у Бразилії, Індії, Намібії, Болгарії, в окремих штатах США^{34, 35, 36}.

³² Elections and Technology. The Electoral Knowledge Network. URL: <https://aceproject.org/ace-en/topics/et/default> (дата звернення: 03.12.2023).

³³ Elections and Technology. URL: <https://aceproject.org/ace-en/topics/et/eth/eth02/eth02b/eth02b4> (дата звернення: 04.12.2023).

³⁴ Smartmatic supports 24 Elections in 11 Countries in 2021. URL: <https://www.smartmatic.com/media/smartmatic-supports-24-elections-in-11-countries-in-2021/> (дата звернення: 04.12.2023).

³⁵ Countries with e-voting projects. URL: https://aceproject.org/ace-en/focus/e-voting/countries/mobile_browsing/onePag (дата звернення: 04.12.2023).

³⁶ On Election Day, most voters use electronic or optical-scan ballots. URL: <https://www.pewresearch.org/short-reads/2016/11/08/on-election-day-most-voters-use-electronic-or-optical-scan-ballots/> (дата звернення: 04.12.2023).

Механізм виглядає наступним чином. Виборцям, які використовують машинозчитувані бюлетені, видається виборча картка з надрукованими на ній іменами кандидатів. Біля кожного кандидата друкується символ, наприклад прямокутник, коло або незавершена стрілка. Виборець робить вибір кандидата, заповнюючи відповідний прямокутник чи кружечок або замальовуючи стрілку.

Після голосування виборець може помістити картку безпосередньо в комп'ютерний пристрій для підрахунку голосів на виборчій дільниці або до виборчої скриньки, яка згодом транспортується до централізованого місця для підведення підсумків. Комп'ютерний пристрій для зведення таблиць ідентифікує позначки, зроблені виборцями на картках, і відповідно записує голоси. Голоси реєструються в базі даних і сумуються, щоб отримати загальні результати за кожного з кандидатів. Ця система заснована на технології зчитування оптичної позначки (OMR)³⁷.

Більшість машинозчитуючих (оптичних) систем голосування використовують технологію OMR, яка широко використовується з 1970-х років для різних цілей, включаючи шкільні та університетські тести, переписи населення, опитування та лотереї.

Дослідники визначають, що системи електронного голосування, засновані на OMR, добре підходять для виборчих систем, де виборцям пропонується зробити простий вибір під час голосування, легко представлений простою позначкою. У більш складних виборчих системах, таких як системи альтернативного голосування та системи єдиного перехідного голосу, де виборцям пропонується обрати кандидатів, демонструючи послідовні переваги, важче застосувати технологію OMR. Як результат, технологія сканування не була широко використана для підрахунку таких бюлетенів.

Окрім систем голосування, існують інші потенційні застосування технології OMR. В Австралії, наприклад, системи OMR використовуються для сканування списків виборців, позначених на виборчих дільницях для

³⁷ Elections and Technology. The Electoral Knowledge Network. URL: <https://aceproject.org/ace-en/topics/et/default> (дата звернення: 03.12.2023).

зазначення імен виборців, які проголосували. Це дозволяє австралійським виборчим органам автоматизувати застосування австралійської системи обов'язкового голосування, а також виявляти будь-які випадки багаторазового голосування.

Наступною технологією, яка може бути використана системою оптичного сканування як видом електронного голосування є оптичне розпізнавання символів (OCR). Система OCR беруть відскановані зображення та використовують комп'ютерне програмне забезпечення для розпізнавання форм друкованих або рукописних символів, таких як цифри та літери, і зберігають їх як комп'ютернозчитувані дані. OCR зазвичай використовується для перетворення друкованого тексту в текст, який читається комп'ютером.

Слід зауважити, що ця можливість має багато потенційних застосувань у виборчій сфері. OCR працює, «навчаючи» програмне забезпечення для сканування розпізнавати певні фігури як літери та цифри. Оскільки різні друковані шрифти мають різну форму, системи OCR потрібно навчити розпізнавати, що конкретна літера чи цифра можуть мати кілька різних форм. Враховуючи регулярність друкованих шрифтів, це відносно простий процес. Системи OCR також можна навчити розпізнавати почерк. Однак, враховуючи нескінченну різноманітність стилів почерку, це набагато складніше завдання.

Наступним видом електронного голосування є електронні системи прямого запису (DRE). Удосконалення комп'ютерних технологій наприкінці 1990-х років призвело до еволюції систем голосування - виникнення систем (DRE)³⁸. Використання систем DRE розширюється: в Бельгії, Бразилії, Індії та Венесуелі більшість, якщо не всі, виборці використовують пристрої DRE для голосування, тоді як у Сполучених Штатах та інших країнах відсоток виборців, які використовують пристрої DRE для голосування, зростає.

Використовуючи системи DRE, виборці позначають свої голоси безпосередньо в електронному пристрої за допомогою сенсорного екрана,

³⁸ Тучин Я. Світовий досвід у реалізації концептуальних засад електронного голосування. Гілея : науковий вісник. 2013. № 73. С. 308–310. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_73_140 (дата звернення: 20.11.2023).

кнопок або подібного пристрою. Там, де допускається вписування інформації в бюлетень, інколи надається алфавітна клавіатура, щоб дозволити виборцям вписувати відповідні дані.

Цікаво, що з системами DRE немає потреби в паперових бюлетенях. Дані голосування зберігаються електронним пристроєм на жорсткому диску комп'ютера або портативній дискеті, CD-ROM або смарт-картці. З метою резервного копіювання та перевірки деякі системи копіюють дані голосування на декілька носіїв. Наприклад, у Бельгії дані голосування записуються як на жорсткий диск, так і на смарт-картку, яку видають виборцю. Після голосування виборець опускає використану смарт-картку в урну. Смарт-картку можна використовувати як резервну копію на випадок помилки копіювання жорсткого диска або як спосіб перевірки даних, записаних на жорсткому диску. Однак, при цьому важливо дотримуватися принципу таємності голосування та неможливості встановлення особи виборця, який віддав свій голос за того чи іншого кандидата.

Коли виборчі дільниці закриваються, дані з різних дільниць для голосування об'єднуються в центральну базу даних, яка за допомогою спеціальної програми підраховує загальну кількість голосів.

З 1990-х років телефон також використовувався як тип системи голосування DRE. Виборці можуть записувати голоси безпосередньо в комп'ютерні системи за допомогою клавіатури своїх телефонів, а також ідентифікувати себе за допомогою персональних ідентифікаційних номерів (PIN), дотримуючись ряду записаних інструкцій.

Дистанційне електронне голосування (Інтернет-голосування) є особливим видом електронного голосування та визначається як використання електронних засобів для голосування поза приміщенням, де відбувається голосування в цілому³⁹.

³⁹ Recommendation CM/Rec(2017)5[1] of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680726f6f#_ftn1 (дата звернення: 03.12.2023).

Інтернет-голосування є родовим поняттям, а отже, включає в себе три різні види, які варті уваги:

- Інтернет-голосування на виборчій ділянці – це різновид голосування, під час якого виборці голосують через Інтернет із клієнтських машин, фізично розташованих на офіційних виборчих дільницях, у яких як апаратне, так і програмне забезпечення контролюються представниками виборчих органів, а автентифікація виборців може відбуватися традиційними способами;
- Інтернет-голосування в кіосках, під час якого виборці голосують через машини для голосування, апаратне та програмне забезпечення якого контролюється представниками виборчих органів, але самі машини розміщуються в громадських місцях (торгові центри тощо), де фізичне середовище та автентифікація виборців безпосередньо не підпорядковуються офіційному контролю з боку органів, уповноважених на проведення виборів;
- власне дистанційне Інтернет-голосування, за якого ані машини для голосування, ані фізичне середовище не знаходяться під контролем уповноважених осіб. Хоча перші два методи потенційно набагато безпечніші, вони також мають невеликі переваги перед більш традиційними методами голосування. «Привабливість» Інтернет-голосування повністю інкапсульована лише в системах, у яких користувачі можуть автентифікувати себе та голосувати у зручний для них час з дому, на робочому місці або через публічні інтернет-термінали. На жаль, саме цей метод створює найсерйозніші та нерозв'язані ризики з огляду на інформаційну безпеку.

На сьогодні система Інтернет-голосування використовується в Естонії, провінціях Онтаріо та Нова Шотландія (Канада), у певних кантонах Швейцарії. Слід звернути увагу на те, що Естонія є єдиною країною у світі, у якій будь-який громадянин може проголосувати дистанційно під час виборів до національного парламенту (Рійгікогу), до органів місцевого самоврядування

або до парламенту Європейського Союзу⁴⁰. Досвід Естонії буде проаналізований у наступному розділі.

Найочевиднішою перевагою інтернет-голосування є зручність для виборця. Незалежно від того, наскільки добре спроектовані та розподілені виборчі дільниці, не може бути більш зручного місця для голосування, ніж не виходячи з дому. Зробивши участь у виборах такою ж простою, як увійти на веб-сайт, поставити позначку в кількох полях у формі та натиснути кнопку «Проголосувати», ймовірно, що явка виборців, а отже, загальна легітимність результатів, може бути значно покращена. Це також може дозволити істотно заощадити кошти на розгортанні та експлуатації фізичних виборчих дільниць, якщо швидкість впровадження голосування через Інтернет буде на достатньому рівні. Підрахунок і зведення електронних бюлетенів є потенційно набагато швидшим і легшим, ніж підрахунок традиційних паперових бюлетенів або навіть бюлетенів за допомогою оптичного сканування, що також може призвести до значної економії коштів.

Незважаючи на те, що усі технології електронного голосування незалежно від організаційного типу відкривають нові межі та пропонують нові можливості для виборчого процесу, особливо для операцій з голосуванням, можуть виникнути непередбачені ризики, такі як збільшення продажу голосів або труднощі з перевіркою результатів виборів⁴¹. Необхідно також уважно розглянути ризики неналежного або несвоєчасного впровадження технологій, особливо якщо це потенційно може поставити під загрозу прозорість, місцеву власність або стабільність виборчого процесу. Кібербезпека під час виборів привертала й надалі привертає увагу громадськості, урядів і ЗМІ. Незважаючи на те, що технологічні вдосконалення в адмініструванні виборів можуть бути суттєвими, ці досягнення мають бути збалансовані з потенційною можливістю появи нових загроз і проблем. Наприклад, багато країн, які експериментували з

⁴⁰ Which Countries Use Online Voting? And how do they use it? URL: <https://medium.com/edge-elections/which-countries-use-online-voting-3f7300ce2f0> (дата звернення: 05.12.2023).

⁴¹ International Internet Voting. URL: <https://verifiedvoting.org/international-internet-voting/> (дата звернення: 03.12.2023).

електронним голосуванням, тепер повертаються до ручки та паперу або скасовують свої пілотні проекти через проблеми безпеки. Коли відмова від технологій неможлива, заздалегідь спланована підготовка може допомогти зменшити подібні ризики кібербезпеки⁴².

Будь-яка суто електронна система голосування повинна брати до уваги необхідність забезпечення точності підрахунку голосів за відсутності фізичного представлення бюлетеня. На додаток до цих проблем, голосування в Інтернеті піддається іншим потенційним ризикам через притаманну незахищеність як гаджета користувача, так і мережевого підключення, за допомогою якого воно під'єднується до центрального сервера або табулятора⁴³.

Отже, на сьогодні у світі існує декілька основних видів електронного голосування, кожен з яких має свої недоліки та переваги. Важливо пам'ятати, що розробка та впровадження оптимальної моделі системи електронного голосування повинна сприяти не лише симпліфікації виборчого процесу, а й підвищенню рівня його захищеності та зростанню довіри суспільства у цілому до інституту виборів.

⁴² Elections and Technology. The Electoral Knowledge Network. URL: <https://aceproject.org/ace-en/topics/et/default> (дата звернення: 03.12.2023).

⁴³ The Future of Voting Technology: How safe and secure are voting systems based on new technology? URL: <https://www.aaas.org/epi-center/future-voting-technology> (дата звернення: 05.12.2023).

РОЗДІЛ 3. ІНТЕРНЕТ-ГОЛОСУВАННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

3.1. Інтернет-голосування: зарубіжний досвід та потенційні проблеми (на прикладі Естонії)

Серед усіх видів електронного голосування вважаємо за необхідне зосередити фокус нашої уваги саме на Інтернет-голосуванні, що на нашу думку, є одним з найбільш актуальних механізмів електронного голосування в умовах повномасштабної війни з росією, масового переміщення осіб в межах України через окупацію великої кількості населених пунктів та виїзд великої кількості громадян України за кордон. Пропонуємо проаналізувати зарубіжний досвід впровадження та використання технологій Інтернет-голосування саме на прикладі Естонії, адже:

- Естонія є державою-членом Європейського Союзу, що підтверджує актуальність використання досвіду цієї держави для розробки відповідного механізму електронного голосування для України, враховуючи євроінтеграційні процеси, що мають місце на сьогодні. Аналіз досвіду держави-члена ЄС щодо Інтернет-голосування дозволить розробити механізми, які відповідають європейським стандартам у галузі виборчого права;
- у той же час Естонія має багато спільного з Україною в історичному контексті: боротьба за власну незалежність проти радянської влади, окупація більшовиками, відновлення власної незалежності наприкінці ХХ століття та обрання європейського вектору розвитку країни. Ми переконані, що саме близькість історичних умов розвитку України та Естонії надасть можливість провести порівняльний аналіз, який матиме релевантні та практично застосовувані результати.

Так, Естонія є парламентською республікою, законодавчу владу у якій здійснює парламент (Рійгікогу). Виконавча влада належить уряду на чолі з прем'єр-міністром. Президент обирається парламентом на п'ятирічний термін і має обмежені повноваження. Що стосується системи голосування, пропонуємо зосередити свою увагу на виборах до парламенту та проаналізувати відповідне законодавство та організаційний аспект проведення виборів.

Цікаво, що виборцям надається широкий спектр можливостей для голосування. Окрім дня виборів, виборці можуть проголосувати достроково у 25 окружних центрах по всій країні незалежно від місця проживання, через Інтернет, на виборчих дільницях, що приймають виборців для голосування поза місцем проживання, та на звичайних виборчих дільницях⁴⁴. Виборці за кордоном можуть проголосувати через Інтернет, на 40 виборчих дільницях, що відкриваються в дипломатичних представництвах у 35 країнах або поштою за попередньою заявкою⁴⁵.

Слід зазначити, що популярність дострокового голосування зростає, і на останніх виборах до парламенту, що відбулися у 2019 році, відсоткова частка склала 43,8 відсотка виборців, які мають право голосу⁴⁶.

Аналізуючи систему Інтернет-голосування в Естонії, варто вказати, що вона вимагає наявності у виборця комп'ютеру із підключенням до Інтернету та ID-картки або мобільного ідентифікатора із дійсними електронними сертифікатами (або ПН-кодами). На виборах Інтернет-голосування відкрите протягом усього періоду попереднього голосування.

Слід згадати, що Естонія була першою країною у світі, яка запровадила Інтернет-голосування на національних виборах. Інтернет-голосування з обов'язковим врахуванням результатів проводиться в Естонії з 2005 року. Інтернет-голосування популярне насамперед тому, що воно ефективне та

⁴⁴ Шелудько Г. І. Електронне голосування як різновид виборчих інформаційно-комунікативних технологій: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Recent Studies of Social Sciences*. 2015. № 15–8. С. 76–80. URL: <http://surl.li/bkaet> (дата звернення: 20.11.2023).

⁴⁵ Riigikogu Election Act passed 12.06.2002. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/514122020002/consolide> (дата звернення 06.12.2023).

⁴⁶ Internet voting in Estonia. URL: <https://www.valimised.ee/en/internet-voting/more-about-i-voting/introduction-i-voting> (дата звернення 06.12.2023).

зручне. Сьогодні близько третини голосів віддаються через Інтернет. Система Інтернет-голосування, яка зараз використовується, була завершена до місцевих виборів 2017 року, і її було розроблено відповідно до нової системи електронного голосування.

Інтернет-голосування організовано Республіканською виборчою комісією у співпраці з Управлінням інформаційної системи. Перед початком голосування Республіканська виборча комісія готує систему I-voting і оприлюднює заявку виборця, необхідну для голосування, на сайті «valimised.ee».

Інтернет-голосування розпочинається у понеділок тижня виборів о 9:00 і закінчується у суботу ввечері о 20:00.

Для проходження процедури Інтернет-голосування необхідні:

- комп'ютер, підключений до мережі Інтернет;
- ID-картка, мобільний ID або цифровий документ, що посвідчує особу, з дійсними електронними сертифікатами та PIN-кодами.

Для Інтернет-голосування додаток виборця потрібно завантажити на комп'ютер. Додаток для виборців автоматично перевіряє право виборця голосувати та відображає виборцю правильний список кандидатів. Після того, як вибір зроблено, додаток для виборців шифрує голос виборця. Виборець підтверджує голосування своїм цифровим підписом, а програма передає голос виборця на сервер збору голосів. У той же час незалежна реєстраційна служба надає кожному голосу мітку часу, яка дозволяє згодом перевірити, що всі голоси справді були передані до зберігача.

Виборець може перевірити, чи його голос було передано та отримано правильно за допомогою окремої програми для смарт-пристрою⁴⁷.

Результати Інтернет-голосування шифруються за допомогою сучасного криптоалгоритму. Точну специфікацію алгоритму визначає Республіканська виборча комісія щоразу перед виборами. Голосування шифрується за допомогою двох ключів шифрування. Додаток для голосування використовує

⁴⁷ General Framework for Electronic Voting. URL: <https://www.valimised.ee/en/internet-voting/more-about-i-voting/introduction-i-voting> (дата звернення 06.12.2023).

відкритий ключ шифрування голосування. Ключ відкриття електронної скриньки результатів голосування необхідний для відкриття голосування; лише члени Національної виборчої комісії мають доступ до ключа.

Важливо проаналізувати питання можливої зміни голосу за Інтернет-голосування. Так, варто зауважити, що в Естонії Інтернет-голосування не відбувається в контрольованому середовищі (як, наприклад, на виборчій дільниці). Щоб переконатися, що волевиявлення виборця було справді вільним, він може змінити свій голос в електронному вигляді.

Під час Інтернет-голосування виборець завжди може проголосувати повторно та змінити свій голос скільки завгодно разів. Враховується лише останній поданий електронний голос, а попередні голоси анулюються автоматично після подання кожного наступного.

Якщо виборцю потрібно змінити свій вибір в електронному вигляді, він може зробити це в будь-який час виборчого тижня до вечора суботи. Якщо виборець проголосував як в електронному вигляді, так і за допомогою паперового бюлетеня, зараховуватиметься лише голос, поданий на виборчій дільниці⁴⁸.

З 2021 року виборці можуть змінити свій електронний голос, проголосувавши бюлетенем на виборчій дільниці в неділю, в день виборів.

Що стосується процедури підрахунку електронних голосів та перевірки результатів, Республіканська виборча комісія встановлює результати електронного голосування увечері дня виборів. Процедура є публічною, на ній присутні спостерігачі та члени виборчих комісій різного рівня.

Під час підрахунку електронних голосів з ними здійснюються такі дії:

- усі електронні голоси, які мають бути анульовані через подальшу зміну електронних голосів, анулюються;
- персональні дані (цифровий підпис) виборців відокремлені від електронних голосів. Анонімні голоси підлягають підрахунку.

⁴⁸ Observing E-enabled Elections: How to Implement Regional Electoral Standards. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/observing-e-enabled-elections.pdf> (дата звернення: 30.11.2023).

Електронний голос містить лише ідентифікатор виборів та реєстраційний номер кандидата;

- сервер Інтернет-голосування відкривається за допомогою ключа для відкриття результатів голосування. Доступ до ключа розподіляється між членами Республіканської виборчої комісії;
- підраховуються голоси та з'ясовується кількість голосів, поданих за кандидатів;
- результати голосування вносяться до виборчої інформаційної системи.

Результати Інтернет-голосування, а також результати голосування бюлетенями оприлюднюються пізно ввечері дня виборів.

Після підрахунку електронних голосів перевіряється їх цілісність. Простіше кажучи, це можна описати як повторний перерахунок електронних голосів. Щоб підрахунок голосів був доступним для публічної перевірки, електронні голоси змішуються та переставляються. Змішування повинно проводитися таким чином, щоб розшифровка як вхідних, так і вихідних даних давала однаковий результат. Під час перевірки даних аудитор також перевіряє цілісність електронної скриньки для голосування, правильність анулювання повторних голосувань та анонімізації голосів. На тих самих засадах, що й аудитор, спостерігачі також можуть проводити аналогічні перевірочні процедури.

Важливо зазначити, що значна увага в Естонії приділяється забезпеченню вільних виборів і таємниці голосування при Інтернет-голосуванні.

Стаття 60 Конституції Естонії передбачає, що вибори є вільними, загальними, єдиними і прямими, а голосування є таємним. Всі способи голосування мають відповідати цим принципам. В Інтернет-голосуванні також має бути забезпечено, щоб голосування проходило вільно і щоб це голосування залишалось таємним⁴⁹.

⁴⁹ The Constitution of the Republic of Estonia passed on 28.06.1992. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/521052015001/consolide> (дата звернення 06.12.2023).

Виборці не завжди знаходяться в однаковій ситуації, коли використовують різні способи голосування, і тому заходи щодо забезпечення таємниці голосування та принципу вільних виборів під час Інтернет-голосування також відрізняються від тих, які застосовуються під час звичайного голосування за допомогою паперових бюлетенів. На відміну від голосування на виборчій дільниці в умовах, контрольованих виборчою комісією, за Інтернет-голосування виборець голосує самостійно, обираючи зручний для нього час і місце. Тобто виборець за Інтернет-голосування голосує сам. Голосування за допомогою чужого посвідчення особи чи мобільного ідентифікатора, а також передача їх кодів іншій особі не допускається. Щоб уникнути ризиків, пов'язаних із безпекою пристрою, для Інтернет-голосування повинен використовуватися комп'ютер, який належить виборцю або його довіреній особі⁵⁰.

Якщо виборець виявляє, що на нього вплинули під час Інтернет-голосування, він не довіряє комп'ютеру, яким користується, або не міг проголосувати таємно, він завжди може змінити свій голос скільки забажає в період попереднього голосування. Враховується останній поданий голос. Тому, якщо хтось бажає вплинути на виборця у спосіб, щоб останній проголосував певним чином, він не може це перевірити, оскільки він не може знати вибір виборця під час останнього Інтернет-голосування.

Крім того, виборець може проголосувати паперовим бюлетенем на дільниці під час попереднього голосування. У такому випадку усі його електронні голоси анулюються, а голос, поданий у бюлетені, зараховується.

Шифрування забезпечує секретність електронних голосів при їх пересиланні. Також система Інтернет-голосування відокремлює персональні дані від електронних голосів перед підрахунком голосів, а анонімні голоси підраховуються⁵¹.

⁵⁰ Маурер Ардіта Дріза. Цифрові технології у виборах. Питання, висновки та перспективи / Рада Європи. URL: <https://rm.coe.int/ardita-driza-mauer-digital-tech-regul-ukr/16809e7f8e> (дата звернення: 20.11.2023).

⁵¹ Internet Voting in Estonia. URL: <https://www.ndi.org/e-voting-guide/examples/internet-voting-in-estonia> (дата звернення 06.12.2023).

Забезпечення єдності виборів, рівного ставлення до виборців під час Інтернет-голосування є основою для кінцевого результату – демократичних виборів. Принцип забезпечення єдності виборів означає, що голос кожного виборця повинен мати однакову вагу на виборах. Під час Інтернет-голосування виборець перебуває в іншій ситуації порівняно з голосуванням на дільниці, оскільки виборець може змінити свій електронний голос, але не голос, поданий у бюлетені. Тому може виникнути питання, чи має виборець, який голосує електронним способом за допомогою Інтернет-голосування, перевагу перед виборцем, який голосує бюлетенями.

Цікаво зауважити, що питання конституційності Інтернет-голосування, а саме можливості виборця змінити свій електронний голос необмежену кількість разів протягом виборчого тижня, було предметом розгляду Судовою колегією конституційного нагляду Верховного Суду Естонії у справі № 3-4-1-13-05 від 01 вересня 2005 року⁵².

Основним аргументом проти можливості виборця змінювати свій голос було порушення принципу забезпечення єдності виборів. У той же час, заслухавши сторін та проаналізувавши усі матеріали справи, колегія зазначила, що можливість виборця змінити голос, поданий в електронній формі під час попереднього голосування, є важливою додатковою гарантією дотримання принципу свободи виборів та таємниці голосування під час Інтернет-голосування. Виборець, який зазнав незаконного впливу або спостереження під час електронного голосування, може відновити свободу виборів та таємницю голосування, повторно проголосувавши електронним способом або бюлетенем після звільнення від незаконного впливу. Крім можливості згодом виправити голос, відданий під впливом, переголосування має ще й важливу превентивну функцію. Якщо виборцю, який використовує електронний спосіб голосування, законом гарантовано можливість змінити поданий голос електронним способом, мотивація незаконного впливу на нього знижується. Крім

⁵² Judgment No 3-4-1-13-05 of 1 September 2005 of the Constitutional Review Chamber of the Supreme Court (in Estonian). URL: <https://rikos.rik.ee/?asjaNr=3-4-1-13-05> (дата звернення 06.12.2023).

можливості зміни електронного голосування, інших, так само ефективних заходів, що забезпечують свободу виборів та таємницю голосування при Інтернет-голосуванні у неконтрольованому середовищі голосування, не існує. Кримінально-правові заходи справді мають профілактичне значення, проте подальше покарання не сприяє усуненню порушення свободи виборів та таємниці голосування, на відміну від можливості зміни електронного голосування.

Принцип забезпечення єдності виборів означає, що усі виборці мають однакову можливість вплинути на результат голосування, тобто у кожного виборця є лише один голос. Цей принцип разом із принципом загальності у поєднанні вимагають, щоб виборцям було гарантовано максимально комфортну участь у виборах. Додавання нових методів голосування обумовлено метою підвищення явки виборців і тим самим захистити визнання представницьких зборів.

Принцип забезпечення єдності виборів означає, що усі виборці мають голосувати однаково. Усі користувачі різних методів голосування по суті перебувають у різних ситуаціях, і досі це не вважалося суперечливим принципам демократичних виборів. З погляду демократії важливо, щоб для кожного виборця враховувався лише один голос. Підрахунок одного голосу на одного виборця при Інтернет-голосуванні забезпечується тими самими заходами, що застосовуються під час підрахунку голосів, поданих поза виборчою дільницею за місцем проживання.

У той же час колегія не бачить підстав припускати, що можливість електронного чи паперового переголосування використовуватиметься масово для зміни результатів голосування з будь-якою іншою метою, крім усунення можливого порушення свободи виборів та таємниці голосування.

Колегія вважає, що обмеження права на рівність та однаковість, під якою можна розуміти право користувачів Інтернет-голосування змінювати свій голос необмежену кількість разів, недостатньо, щоб переважити мету підвищення явки виборців та впровадження нових рішень у галузі інформаційних

технологій. На думку колегії, можливість зміни електронного голосу необхідна для забезпечення свободи виборів та таємниці голосування під час Інтернет-голосування. Колегія вважає, що приймаючи відповідні зміни до національного виборчого законодавства, законодавець знайшов належний баланс між усіма виборчими принципами, що випливають із Конституції, враховуючи різні принципи та цінності, що стоять за ними.

Національні та місцеві вибори в Естонії з огляду на широке використання технологій Інтернет-голосування завжди були предметом підвищеної уваги з боку міжнародних спостерігачів та експертів з виборчого права. Вважаємо за необхідно проаналізувати окремі положення звіту Бюро з демократичних інститутів та прав людини Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) за результатами проведення виборів до національного парламенту у 2019 році⁵³.

Так, Бюро зазначає, що Інтернет-голосування доступне для всіх виборців, які мають право голосу як альтернатива особистому голосуванню на всіх видах виборів з 2005 року. На досліджуваних виборах 43,8 % від усіх голосів було подано онлайн, відзначаючи значне збільшення з 31,7 % на місцевих виборах 2017 року. Усі представники місії погодилися, що довіра до Інтернет-голосування в Естонії зростає, назвавши зручність і відсутність кібератак як головні причини. Голосування в Інтернеті вже не розглядається владою як експеримент, а як частина звичайної системи та загальної практики.

Широке визнання та висока довіра до Інтернет-голосування ґрунтуються на широкому використанні цифрової ідентифікації для електронного банкінгу та цифрових контрактів. Цифрова ідентифікаційна картка (яка використовується 69,2 % інтернет-виборців), Digi-ID (1,6 %) і Mobile-ID (29,2 %) були загальноприйнятими цифровими формами ідентифікації виборців. Нещодавно представлений Smart-ID не є державним ідентифікатором і тому не був прийнятий.

⁵³ ODIHR Election Expert Team Final Report on Estonian parliamentary elections in February 2019. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/e/424229.pdf> (дата звернення 06.12.2023).

Контрзаходи для захисту інфраструктури електронних ідентифікаторів від потенційних атак через вразливі ідентифікаційні картки, розповсюджені в минулому, довели свою ефективність. Відповідно до попередніх рекомендацій Бюро, починаючи з 2015 року, Республіканська виборча комісія успішно протидіяла кільком ризикам, пов'язаним із системою голосування в Інтернеті (іменованою як «IVXV»), посиливши характеристики цілісності та секретності за допомогою технічних та операційних засобів. Поточний дизайн системи є значно покращеним у порівнянні з попередніми версіями. Також було запроваджено політику автентифікації на основі цифрового підпису, що дозволяє операторам і аудиторам перевіряти автентичність даних і артефактів, створених під час діяльності системи, включаючи голоси, скриньки для голосування, списки відкликаних голосів і результати зведеного голосування.

Також було додано додаток перевірки системи, який надає Інтернет-виборцям можливість підтвердити свій голос на основі інформації, що зберігається в коді перевірки QR. Крім того, підтримку роботи системи передано різним організаціям, що допомагає розділити обов'язки та зменшити ризики.

Бюро також оцінило, що було вжито важливих кроків для посилення безпеки системи від зовнішніх атак шляхом передачі операцій зі збору та захисту Інтернет-голосів до Державного управління інформаційною системою (API) та до Реєстраційної служби, якою керує приватна компанія. У той же час виявлення та запобігання внутрішнім атакам значною мірою послаблено. Огляд операційних і технічних механізмів показує, що внутрішній зловмисник із привілейованим доступом до цифрових бюлетенів може порушити таємницю голосування будь-якого виборця, який опублікував зображення QR-коду в Інтернеті, навіть після закінчення терміну дії коду. Це суперечить національному законодавству та міжнародним стандартам щодо таємниці голосування та потребує змін⁵⁴.

⁵⁴ ODIHR Election Expert Team Final Report on Estonian parliamentary elections in February 2019. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/e/424229.pdf> (дата звернення 06.12.2023).

Так, парламентські вибори, що мали місце у лютому 2019 року проходили у змішаному форматі, у тому числі за допомогою Інтернет-голосування, що почалося 21 лютого о 9:00 і завершилося о 18:00 27 лютого. Загалом за цей час було зібрано 247 232 інтернет-голосів. Виборці-жінки віддали 54,5% усіх голосів в Інтернеті. Більше одного голосу віддали 704 виборці (0,28% від загальної кількості виборців). Під час процедури розшифровки електронних бюлетенів вилучено інтернет-голоси 191 виборця, які під час попереднього голосування зробили електронний голос недійсним, проголосували на папері.

Враховуючи усі аспекти проведення Інтернет-голосування, Бюро підготувало декілька рекомендацій:

- Республіканська виборча комісія має переглянути потенційні загрози виникнення внутрішніх кібератак на інфраструктуру голосування в Інтернеті та розробити стратегію зменшення ризиків;
- технологічні специфікації, що супроводжують законодавчу базу, можуть визначати прийнятні системи голосування в більш загальних рисах, але включати додаткові вимоги, пов'язані з криптографічною міцністю, гарантією якості, розробкою програмного забезпечення та розгортання, а також підзвітність і можливість перевірки.

Отже, як бачимо, система Інтернет-голосування, що на сьогодні використовується в Естонії є надзвичайно прогресивною та користується популярністю серед виборців. У той же час ризики хакерських атак, забезпечення внутрішньої безпеки системи від сторонніх та внутрішніх втручань все ще є вагомим недоліком, який потребує доопрацювання. Вважаємо надзвичайно позитивний той факт, що в Естонії існує змішаний формат голосування, тобто виборці мають можливість обрати між Інтернет-голосування та традиційним форматом голосування.

3.2. Запровадження Інтернет-голосування в Україні: пропозиції та перспективи

На сьогодні в умовах повномасштабної війни, масового переміщення громадян України як в межах держави, так і за кордон, постійних ризиків для фізичної безпеки громадян з огляду на загрози бомбардувань та постійні повітряні тривоги є питання обрання найбільш оптимального формату проведення голосування є актуальним як ніколи. І дійсно: якщо раніше дискусія щодо запровадження електронного голосування стосувалася, як правило, необхідності подолання політичної корупції, зменшення випадків вкидування бюлетенів та підкупу виборців безпосередньо перед виборчою дільницею, підвищення іміджу України як держави з досконалою системою електронного урядування, то на сьогодні питання обрання способу голосування є насамперед елементом елементарної безпеки громадян. Держава не може дозволити ризикувати життям та здоров'ям громадян шляхом проведення традиційного голосування, що в умовах сьогодення є надзвичайно сумнівною опцією, лише задля реалізації принципу народного суверенітету. Саме тому ми вважаємо, що актуальність розробки та впровадження механізму Інтернет-голосування в Україні на сьогодні важко перебільшити.

Варто вказати, що пріоритетність розробки системи Інтернет-голосування була неодноразово наголошена представниками органів державної влади, у тому числі Офісу Президента України, Кабінету Міністрів України та Міністерства цифрової трансформації України⁵⁵. Це ще раз підтверджує наявність політичної волі для запровадження революційних змін щодо способу здійснення волевиявлення.

Одним з найважливіших проблем, які могли б бути вирішені на сьогодні завдяки запровадженню Інтернет-голосування в Україні, є забезпечення права брати участь у голосуванні громадян України, які проживають або тимчасово перебувають за кордоном через збройну агресію росії.

⁵⁵ Токар-Остапенко О. Упровадження системи електронного голосування в Україні: сучасний стан та правове регулювання. Стратегічна панорама. 2022. № 1. С. 32.

Так, відповідно до останніх статистичних даних, представлених Верховним комісаром ООН у справах біженців, станом на 5 грудня 2023 року кількість українців, які вимушено залишили територію України, складає 6 308 600 осіб⁵⁶.

Вважаємо, що процедура голосування для громадян України, які проживають або перебувають за кордоном, є надзвичайно ускладненою. Так, Виборчий кодекс України передбачає, що для організації та проведення голосування виборців, які проживають або на день проведення голосування на виборах перебувають на відповідній території іноземної держави призначена закордонна виборча дільниця. Закордонні виборчі дільниці утворюються Центральною виборчою комісією при закордонних дипломатичних установах України, у військових частинах (формуваннях), дислокованих за межами України та використовуються для підготовки та проведення голосування на загальнодержавних виборах (ст. 31 Виборчого кодексу України)⁵⁷.

При складанні та уточненні списків виборців на закордонних виборчих дільницях орган ведення Державного реєстру виборців у Міністерстві закордонних справ України складає попередні списки виборців для кожної закордонної виборчої дільниці відповідно до Закону України «Про Державний реєстр виборців»⁵⁸. Форма попереднього списку виборців встановлюється Центральною виборчою комісією. До попереднього списку виборців на закордонній виборчій дільниці включаються громадяни України, яким виповнилося або на день голосування виповниться 18 років, які мають право голосу на виборах та виборча адреса яких знаходиться за межами України. Відомості про виборців у списку виборців на закордонній виборчій дільниці зазначаються в порядку, зручному для проведення голосування (ст. 46 Виборчого кодексу України).

⁵⁶ Ukraine Refugee Crisis: Aid, Statistics and News. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 07.12.2023).

⁵⁷ Виборчий кодекс України: Закон України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 7-9. Ст. 48.

⁵⁸ Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 року № 698-V. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 20. Ст. 282.

У той же час Закон України «Про Центральну виборчу комісію» містить положення, відповідно до яких особа, яка набула права голосу і проживає чи на час набуття права голосу перебуває за межами України, може особисто звернутися щодо свого включення до Реєстру до закордонної дипломатичної установи України за місцем свого проживання чи перебування. Керівник закордонної дипломатичної установи України невідкладно передає заяву до органу ведення Реєстру в Міністерстві закордонних справ України (ст. 19 Закону).

Як бачимо, найбільшою складністю є потрапити до списку виборців на закордонних виборчих дільницях, причому потрапити своєчасно і заздалегідь. До того ж виникає питання, як бути з громадянами України, які фізично не можуть бути внесені до попереднього списку виборців для конкретної закордонної виборчої дільниці у зв'язку з тим, що не проживають увесь час у конкретній іноземній державі. Така ситуація, наприклад, стосується громадян України, які користуються тимчасовим захистом у країнах Європейського Союзу, але при цьому час від часу змінюють країну проживання. Інтернет-голосування повністю ліквідувало б проблему складання списків виборців на закордонних виборчих дільницях, адже усі ці виборці могли б реалізувати своє суб'єктивне виборче право шляхом голосування через мережу Інтернет.

Вважаємо максимально прогресивним досвід Естонії, у якій громадяни можуть вільно обирати спосіб голосування, який є більш зручним для них: Інтернет-голосування або традиційне голосування за допомогою паперового бюлетеня. Вважаємо, що ця практика може бути корисною, адже забезпечить дотримання принципу Рівного виборчого права та доступу усіх виборців до голосування незалежно від наявності в них технічної можливості проголосувати через Інтернет.

Як було зазначено вище, Інтернет-голосування є особливим механізмом та може бути запроваджена виключно тоді, коли технічні стандарти інформаційної системи забезпечують максимальний захист даних про виборців та результати їх волевиявлення як від стороннього, так і від внутрішнього

впливу, при цьому гарантуючи дотримання принципу таємності голосування⁵⁹. Недотримання технічних стандартів для забезпечення правдивості та об'єктивності результату, отриманого таким шляхом, робить використання технологій Інтернет-голосування недоречним.

Як аналізувалося вище, за темпами впровадження електронного урядування Україна є однією з передових держав Європи. Особливим приводом для гордості виступають додаток ДІА, який за допомогою унікального алгоритму здатен не лише забезпечувати схоронність персональних даних та документів, що посвідчують особу та її відповідний правовий статус, а й ідентифікувати таку особу при необхідності.

Вважаємо, що механізм Інтернет-голосування в Україні повинен бути розроблений саме на базі застосунку ДІА та повинен полягати у наступному.

У день голосування виборцю має бути надано можливість здійснити своє волевиявлення через спеціальну вкладку у застосунку, що має назву, наприклад, «ДІА.ВИБОРИ» або «єВибір». Перед тим, як бути допущеним системою до безпосереднього здійснення волевиявлення, застосунок ДІА вимагає проведення ідентифікації користувача, що може мати місце за допомогою тих самих інструментів, що існують для входу до застосунку ДІА: за допомогою системи ID.GOV.UA, BankID або особистого ключа - кваліфікованого електронного підпису (КЕП). Після успішної ідентифікації виборцю пропонується інтерфейс, у якому зазначаються загальні правила проведення голосування. Так, наприклад, мова йде про нагадування основних принципів здійснення виборчого права, заборону повідомлення інших осіб про результати свого волевиявлення, кримінальну відповідальність за втручання у виборчий процес.

Наступним етапом є власне здійснення волевиявлення виборцем у застосунку ДІА за допомогою спеціальної інтерфейсу, який дозволяє обрати одного із запропонованих кандидатів. Важливо передбачити на рівні

⁵⁹ Білоцерківська Н. Г., Данько Ю. А. Електронне голосування: можливості української рецепції. Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. 2019. Вип. 1(17). С. 60–72.

програмного забезпечення, що у випадку, якщо виборець зробить скріншот, то цей скріншот буде заблоковано та він не зможе бути використаний (або збережений) користувачем. У той же час, якщо виборець намагатиметься обрати два або більше варіантів для голосування (за умови, коли обрання лише одного варіанту є допустимим), система має повідомити такому виборцю, що його електронний голос буде визнано недійсним.

Після успішного голосування виборець має отримати сповіщення від системи, що його голос успішно зафіксовано та зараз виборець має можливість вийти з системи та видалити електронні сліди (за умови використання застосунку на комп'ютері).

На нашу думку, запровадження запропонованого механізму не буде надзвичайно затратним, адже для нього буде використаний вже існуючий додаток ДІА з додаванням необхідних технічних модифікацій та власне розробкою та впровадженням окремої платформи. Також вважаємо, що Інтернет-голосування в Україні слід запроваджувати поступово, надавши можливість виборцям самостійно обрати кращий для них формат голосування та проаналізувати відповідну статистику після проведення перших виборів у змішаному форматі. Варто також забезпечити повну інформатизацію реєстру виборців та доступ застосунку ДІА до цього реєстру для виконання двох основних завдань:

- перевірки, чи має конкретних громадян України активне виборче право на день голосування;
- недопущення здійснення волевиявлення виборцям вдвічі: у традиційний спосіб та за допомогою Інтернет-голосування.

Обидва завдання можуть бути виконані, якщо введення реєстру осіб, які взяли участь у голосуванні на виборчій дільниці, фіксується у реєстрі онлайн в режимі реального часу та відповідні дані відображаються у застосунку ДІА.

Безперечно, під час тестування системи Інтернет-голосування в Україні мають бути запрошені представники міжнародних організацій та міжнародні спостерігачі та громадські організації з метою врахування та виправлення усіх

недоліків то забезпечення найвищих стандартів електронного урядування та електронної демократії.

На нашу думку, Інтернет-голосування є не лише прогресивним елементом забезпечення принципу народовладдя, а й абсолютною необхідністю в умовах постійно існуючої небезпеки під час повномасштабної російсько-української війни. Запровадження Інтернет-голосування в Україні може не лише сприяти підвищенню рівня довіри громадян до інституту виборів та результатів голосування, тим самим надаючи більший легітимності органам державної влади, а й стимулювати громадян брати участь у голосуванні, підвищувати рівень явки виборців та забезпечити, що усі громадяни України незалежно від їх місця знаходження через збройну агресію росії мають можливість взяти участь у голосуванні та долучитися до обрання майбутнього нашої Батьківщини.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання кваліфікаційної роботи було сформульовано ряд теоретичних та практичних положень, спрямованих на удосконалення процедури голосування шляхом запровадження системи Інтернет-голосування. Результати дослідження знайшли своє відображення у висновках, що відповідають поставленим завданням та меті дослідження.

1. Електронне голосування може бути визначено як використання електронних технологій під час голосування з метою його організації та здійснення підрахунку голосів. Електронне голосування характеризується такими ознаками, як законність, доступність, захищеність, автономність. Електронне голосування характеризується значною кількістю переваг, серед яких найвагомішими є швидший підрахунок голосів, забезпечення об'єктивності результатів за рахунок мінімізації людського впливу, підвищення інклюзивності виборів, надання можливості брати участь у голосуванні незалежно від фізичного місцезнаходження виборця. У той же час система електронного голосування не позбавлена недоліків, серед яких варто вказати відсутність узгоджених технічних стандартів для проведення сертифікації системи, можливе порушення таємниці голосування при виконанні вимоги автентифікації виборця та ризик хакерських втручань у систему.

2. В умовах посилення демократичних традицій та на шляху до утвердження європейських принципів електронного урядування електронне голосування є одним із способів подолання політичної корупції у виборчому процесі України та підвищення рівня довіри громадян до інституту виборів та органів публічної влади. Український законодавець протягом останніх років активно вивчає можливість запровадження електронного голосування в Україні. Про це свідчить наявність окремих концепцій, рекомендацій та законопроектів, присвячених електронному голосуванню. На нашу думку, запровадження системи електронного голосування в Україні має бути спрямоване на мінімізацію людського впливу на процес здійснення

волевиявлення шляхом автоматизації процесу голосування та підрахунку голосів (аспект подолання політичної корупції у виборчому процесі) та на позбавлення громадян необхідності особистого відвідування виборчих дільниць з метою здійснення волевиявлення, що зробить реалізацію суб'єктивних виборчих прав простішим, сприятиме залученню все більшої кількості громадян до голосування через спрощення процедури (аспект заохочення громадян брати участь у виборах).

3. Аналізуючи європейський досвід виборчого законодавства та практики його застосування, цікаво звернути увагу на Кодекс належної практики у виборчих справах 2002 року, ухвалений Європейською Комісією за демократію через право (Венеціанська комісія). Відповідно до цього Кодексу значення принципів можна підсумувати таким чином: загальне виборче право, рівне виборче право, вільне виборче право, таємниця голосування, пряме виборче право, періодичність виборів, повага до основних прав, нормативні рівні та стабільність виборчого права, процедурні гарантії. Що стосується актів виборчого законодавства, присвячених електронному голосуванню, насамперед слід проаналізувати Рекомендацію CM/Rec (2017)5[1] Комітету міністрів Ради Європи про стандарти електронного голосування від 14 червня 2017 року. Основним завданням прийняття вищевказаного документа є закріплення стандартів, яких мають дотримуватися держави-члени під час запровадження чи оновлення внутрішнього законодавства та практики у сфері електронного голосування. Особливістю Рекомендації є те, що у ній були комплексно закріплені основоположні принципи електронного голосування, які мають бути дотримані при побудові системи електронного голосування та які були сформульовані внаслідок аналізу досвіду провідних країн Європи та залучення великої кількості міжнародних експертів. До принципів електронного голосування, закріплених у Рекомендації, відносяться такі: загальне виборче право, рівне виборче право, вільне виборче право, таємниця голосування, нормативно-організаційні вимоги, прозорість і спостережливість, відповідальність, надійність і безпека системи. Кожен з вищеперерахованих

принципів містить у собі певну кількість стандартів, завдяки яким досягається практика реалізація принципу. В умовах запровадження системи електронного голосування особливої актуальності набуває принцип таємності голосування. Важливим стандартом забезпечення таємності голосування є умова, що система електронного голосування не повинна надавати виборцю докази його волевиявлення та його змісту, що може бути використано для подання третім особам. Метою цього стандарту є запобігання порушенню таємниці голосування, а також продажу голосів. Особливий елемент принципу загального виборчого права, що може бути досягнутий саме завдяки використанню системи електронного голосування, - це інклюзивність. Система електронного голосування має бути розроблена таким чином, щоб дозволити особам з обмеженими можливостями та особливими потребами голосувати на рівні з іншими виборцями. Для повноцінної реалізації принципу загального виборчого права слід пам'ятати, що система електронного голосування є лише додатковим і необов'язковим засобом голосування, якщо канали дистанційного електронного зв'язку не є загальнодоступними. Електронне голосування є родовим поняттям, яке уособлює у собі використання багатьох інформаційно-комунікаційних технологій під час організації та проведення виборів. У цьому аспекті важливо звернути увагу, що у практиці різних країн поширеними є різні види електронного голосування залежно від способу та технології, яка використовується у процесу голосування. Саме цей елемент є основою для визначення організаційних засад побудови системи електронного голосування. До основних видів систем електронного голосування відносяться: системи голосування/табуляції перфокартами, системи оптичного сканування, електронні системи прямого запису (DRE), дистанційне електронне голосування (Інтернет-голосування). Кожен із зазначених видів характеризується наявністю як недоліків, так і переваг. Важливо пам'ятати, що розробка та впровадження оптимальної моделі системи електронного голосування у кожній конкретній країні повинна сприяти не лише

симпліфікації виборчого процесу, а й підвищенню рівня його захищеності та зростанню довіри суспільства у цілому до інституту виборів.

4. Аналіз зарубіжного досвіду впровадження та використання технологій Інтернет-голосування вважаємо навести саме на прикладі Естонії, адже Естонія є державою-членом Європейського Союзу і у той же час має багато спільного з Україною в історичному контексті: боротьба за власну незалежність проти радянської влади, відновлення власної незалежності наприкінці ХХ століття та обрання європейського вектору розвитку країни. Естонія була першою країною у світі, яка запровадила Інтернет-голосування на національних виборах. Інтернет-голосування з обов'язковим врахуванням результатів проводиться в Естонії з 2005 року. Інтернет-голосування розпочинається у понеділок тижня виборів о 9:00 і закінчується у суботу ввечері о 20:00. Вважаємо надзвичайно позитивний той факт, що в Естонії існує змішаний формат голосування, тобто виборці мають можливість обрати між Інтернет-голосування та традиційним форматом голосування. Для проходження процедури Інтернет-голосування необхідні комп'ютер, підключений до мережі Інтернет, ID-картка, мобільний ID або цифровий документ, що посвідчує особу, з дійсними електронними сертифікатами та PIN-кодами. Для Інтернет-голосування додаток виборця потрібно завантажити на комп'ютер. Додаток для виборців автоматично перевіряє право виборця голосувати та відображає виборцю правильний список кандидатів. Після того, як вибір зроблено, додаток для виборців шифрує голос виборця. Виборець підтверджує голосування своїм цифровим підписом, а програма передає голос виборця на сервер збору голосів. Виборець може перевірити, чи його голос було передано та отримано правильно за допомогою окремої програми для смарт-пристрою. Цікаво зауважити, що якщо виборець виявляє, що на нього вплинули під час Інтернет-голосування або він не довіряє комп'ютеру, яким користується, або не міг проголосувати таємно, він завжди може змінити свій голос скільки забажає разів в період попереднього голосування. Враховується останній поданий голос. Питання конституційності Інтернет-голосування, а саме можливості

виборця змінити свій електронний голос необмежену кількість разів протягом виборчого тижня, було предметом розгляду Судовою колегією конституційного нагляду Верховного Суду Естонії у справі № 3-4-1-13-05 від 01 вересня 2005 року. Верховний Суд підтвердив, що можливість зміни електронного голосу необхідна для забезпечення свободи виборів та таємниці голосування під час Інтернет-голосування. Приймаючи відповідні зміни до національного виборчого законодавства, законодавець знайшов належний баланс між усіма виборчими принципами, що випливають із Конституції, враховуючи різні принципи та цінності, що стоять за ними. Національні та місцеві вибори в Естонії з огляду на широке використання технологій Інтернет-голосування завжди були предметом підвищеної уваги з боку міжнародних спостерігачів та експертів з виборчого права. Останні вибори до національного парламенту, проведені у 2019 році, що були предметом моніторингу Бюро з демократичних інститутів та прав людини Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), отримали доволі високу оцінку. Аналіз системи Інтернет-голосування, що на сьогодні використовується в Естонії, дозволяє зробити висновок, що вона є надзвичайно прогресивною та користується популярністю серед виборців. У той же час ризики хакерських атак, забезпечення внутрішньої безпеки системи від сторонніх та внутрішніх втручань все ще є вагомим недоліком, який потребує доопрацювання.

5. В умовах повномасштабної війни, масового переміщення громадян України як в межах держави, так і за кордон, постійних ризиків для фізичної безпеки громадян з огляду на загрози бомбардувань та постійні повітряні тривоги актуальність розробки та впровадження механізму Інтернет-голосування в Україні на сьогодні важко перебільшити. Пріоритетність розробки системи Інтернет-голосування була неодноразово наголошена представниками органів державної влади, у тому числі Офісу Президента України, Кабінету Міністрів України та Міністерства цифрової трансформації України. Це ще раз підтверджує наявність політичної волі для запровадження революційних змін щодо способу здійснення волевиявлення. Одним з

найважливіших проблем, які могли б бути вирішені на сьогодні завдяки запровадженню Інтернет-голосування в Україні, є забезпечення права брати участь у голосуванні громадян України, які проживають або тимчасово перебувають за кордоном через збройну агресію росії. У той же час запровадження Інтернет-голосування в Україні може не лише сприяти підвищенню рівня довіри громадян до інституту виборів та результатів голосування, тим самим надаючи більший легітимності органам державної влади, а й стимулювати громадян брати участь у голосуванні, підвищувати рівень явки виборців. Вважаємо, що механізм Інтернет-голосування в Україні повинен бути розроблений саме на базі застосунку ДІЯ та має відповідати усім міжнародним стандартам, у тому числі Рекомендації СМ/Рес (2017)5[1] Комітету міністрів Ради Європи про стандарти електронного голосування. Запровадження запропонованого механізму не буде надзвичайно затратним, адже для нього буде використаний вже існуючий додаток ДІЯ з додаванням необхідних технічних модифікацій та власне розробкою та впровадженням окремої платформи. Також вважаємо, що Інтернет-голосування в Україні слід запроваджувати поступово, надавши можливість виборцям самостійно обрати кращий для них формат голосування та проаналізувати відповідну статистику після проведення перших виборів у змішаному форматі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Електронна демократія в Україні - дорожня мапа для цілі – Україна в топ-20 країн за розвитком електронної демократії»: рекомендації слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань цифрової трансформації 18 лютого 2021 року. URL: <https://komit.rada.gov.ua/documents/sluank9skl/73873.html> (дата звернення: 03.12.2023).
2. Антонов Я. В., Овчинников Ю. Н. Теоретико-практичні аспекти електронної демократії та електронного голосування. Юридичний світ. 2013. № 4. С. 18–21.
3. Апплгейт М., Чануссот Т., Басистий В. Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів адміністрування виборів. Біла книга IFES. 2020. Квітень. 33 с. URL: <http://surl.li/bkafw> (дата звернення: 20.11.2023).
4. Барікова А. А. Електронна держава: нова ефективність урядування: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 224 с.
5. Білоцерківська Н. Г., Данько Ю. А. Електронне голосування: можливості української рецепції. Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. 2019. Вип. 1(17). С. 60–72.
6. Виборчий кодекс України: Закон України від 19 грудня 2019 року № 396-ІХ. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 7-9. Ст. 48.
7. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація. Київ: Алерта, 2004. 388 с.
8. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права: академічний курс. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 599 с.
9. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Концепція розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#n14> (дата звернення: 03.12.2023).

11. Линник Н. Можливості модернізації виборчого процесу через електронні механізми. Вісник Центральної виборчої комісії. 2015. № 1. С. 32–33.
12. Маурер Ардіта Дріза. Цифрові технології у виборах. Питання, висновки та перспективи / Рада Європи. URL: <https://rm.coe.int/ardita-driza-mauer-digital-tech-regul-ukr/16809e7f8e> (дата звернення: 20.11.2023).
13. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії : монографія. Київ : Атіка, 2001. 304 с.
14. Мусяка В. Кому і навіщо впроваджувати електронне голосування? Третя Українська Республіка. 2013. URL: <http://www.3republic.org.ua/ua/ideas/11613> (дата звернення: 30.11.2023).
15. Пасічник В. Демократизація державного управління у контексті забезпечення національної безпеки та боротьби з корупцією. Демократичне врядування. 2014. № 13. С. 55–65.
16. Пасічник В. Демократизація державного управління у контексті забезпечення національної безпеки та боротьби з корупцією. Демократичне врядування. 2014. № 13. С.55-65.
17. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 року № 698-V. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 20. Ст. 282.
18. Про державну програму запровадження електронного голосування: проект Закону України від 17.02.2012 № 10079. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/JF7RZ00A?an=10> (дата звернення: 03.12.2023).
19. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 року № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650.
20. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Львів: Край. 2007. 192 с.
21. Рубашенко М. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Юридичний журнал*. 2010. № 4 (94).

- С. 110–119.
22. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта, 2010. 520 с.
23. Токар-Остапенко О. Упровадження системи електронного голосування в Україні: сучасний стан та правове регулювання. Стратегічна панорама. 2022. № 1. С. 26 – 41.
24. Тучин Я. Світовий досвід у реалізації концептуальних засад електронного голосування. Гілея : науковий вісник. 2013. № 73. С. 308–310. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_73_140 (дата звернення: 20.11.2023).
25. Шелудько Г. І. Електронне голосування як різновид виборчих інформаційно-комунікативних технологій: зарубіжний та вітчизняний досвід. Recent Studies of Social Sciences. 2015. № 15–8. С. 76–80. URL: <http://surl.li/bkaet> (дата звернення: 20.11.2023).
26. Як стимулювати молодь до голосування? Газета «День». 2015. URL: <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/yak-stymulyuvaty-molod-do-holosuvannya> (дата звернення: 03.12.2023).
27. Benefits and risks of e-voting and on-line voting. URL: <https://decentralization.gov.ua/en/news/12905> (дата звернення: 03.12.2023).
28. Blask's Law Dictionary. London: West Group, 1999. 1738 p.
29. Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report - Adopted by the Venice Commission at its 51st and 52nd sessions (Venice, 5-6 July and 18-19 October 2002). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2002\)023rev2-cor-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2002)023rev2-cor-e) (дата звернення: 04.12.2023).
30. Countries with e-voting projects. URL: https://aceproject.org/ace-en/focus/e-voting/countries/mobile_browsing/onePag (дата звернення: 04.12.2023).
31. Elections and Technology. The Electoral Knowledge Network. URL: <https://aceproject.org/ace-en/topics/et/default> (дата звернення: 03.12.2023).
32. Elections and Technology. URL: <https://aceproject.org/ace-en/topics/et/eth/eth02/eth02b/eth02b4> (дата звернення: 04.12.2023).

33. Explanatory Memorandum to Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting. URL: <https://rm.coe.int/168071bc84> (дата звернення: 05.12.2023).
34. General Framework for Electronic Voting. URL: <https://www.valimised.ee/en/internet-voting/more-about-i-voting/introduction-i-voting> (дата звернення 06.12.2023).
35. Guidelines on the implementation of the provisions of Recommendation CM/Rec(2017)5 on standards for e-voting. URL: <https://rm.coe.int/1680726c0b> (дата звернення: 05.12.2023).
36. International Internet Voting. URL: <https://verifiedvoting.org/international-internet-voting/> (дата звернення: 03.12.2023).
37. Internet Voting in Estonia. URL: <https://www.ndi.org/e-voting-guide/examples/internet-voting-in-estonia> (дата звернення 06.12.2023).
38. Internet-Voting: Opportunity or Threat for Democracy? URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-540-77493-8_3 (дата звернення: 01.12.2023).
39. Introducing Electronic Voting: Essential Considerations. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. 2011. URL: <https://www.eods.eu/library/IDEA.Introducing-Electronic-Voting-Essential-Considerations.pdf> (дата звернення: 03.12.2023).
40. Judgment No 3-4-1-13-05 of 1 September 2005 of the Constitutional Review Chamber of the Supreme Court (in Estonian). URL: <https://rikos.rik.ee/?asjaNr=3-4-1-13-05> (дата звернення 06.12.2023).
41. New technologies' use in electoral cycle in the focus of the Ukrainian Central Election Commission. URL: <https://www.coe.int/en/web/electoral-assistance/-/new-technologies-use-in-electoral-cycle-in-the-focus-of-the-ukrainian-central-election-commission> (дата звернення: 30.11.2023).
42. Observing E-enabled Elections: How to Implement Regional Electoral Standards. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/observing-e-enabled->

- [elections.pdf](#) (дата звернення: 30.11.2023).
- 43.ODIHR Election Expert Team Final Report on Estonian parliamentary elections in February 2019. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/e/424229.pdf> (дата звернення 06.12.2023).
- 44.On Election Day, most voters use electronic or optical-scan ballots. URL: <https://www.pewresearch.org/short-reads/2016/11/08/on-election-day-most-voters-use-electronic-or-optical-scan-ballots/> (дата звернення: 04.12.2023).
- 45.Recommendation CM/Rec(2017)5[1] of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680726f6f#_ftn1 (дата звернення: 03.12.2023).
- 46.Riigikogu Election Act passed 12.06.2002. URL: URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/514122020002/consolide> (дата звернення 06.12.2023).
- 47.Smartmatic supports 24 Elections in 11 Countries in 2021. URL: <https://www.smartmatic.com/media/smartmatic-supports-24-elections-in-11-countries-in-2021/> (дата звернення: 04.12.2023).
- 48.The Constitution of the Republic of Estonia passed on 28.06.1992. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/521052015001/consolide> (дата звернення 06.12.2023).
- 49.The Future of Voting Technology: How safe and secure are voting systems based on new technology? URL: <https://www.aaas.org/epi-center/future-voting-technology> (дата звернення: 05.12.2023).
- 50.Ukraine Refugee Crisis: Aid, Statistics and News. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 07.12.2023).
- 51.Which Countries Use Online Voting? And how do they use it? URL: <https://medium.com/edge-elections/which-countries-use-online-voting-3f7300ce2f0> (дата звернення: 05.12.2023).